

नेपालको
सूचनाको हकसम्बन्धी कानून
माथिको टिप्पणी

जनवरी, २००८

नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमाथिको टिप्पणी

जनवरी, २००८

आर्टिकल-१९

६-८ एमवेल स्ट्रीट, ईसी१आर १युक्यू, संयुक्त अधिराज्य
फोन (४४)२०७ २७८ ९२९२, फ्याक्स (४४)२०७ २७८ ७६६०
info@article19.org, www.article19.org

फ्रीडम फोरम

पोष्ट बक्स नं. २४२९२, थापाथली, काठमाडौं
फोन: (९७७) ४४१०२०३०, फ्याक्स: ४४१०२०२२
freedomforum@enet.com.np, www.freedomforum.org.np

नेपाल पत्रकार महासंघ

सञ्चारग्राम, सिनामंगल, काठमाडौं
फोन: (९७७) ४४९००६३, फ्याक्स: ४४९००८५
info@fnjnepal.org, www.fnjnepal.org

विषयसूची

<u>विषय</u>	<u>पृष्ठ</u>
सुभावा संक्षेप	१
१. परिचय	५
२. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विश्लेषण	८
२.१. क्षेत्र	८
२.१.१. सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व भएका निकाय	८
२.१.२. सूचनाको परिभाषा	११
२.१.३. सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार पाएको व्यक्ति	१२
२.२. अपवाद	१५
२.२.१. वैधानिक हितको रक्षा	१७
२.२.२. हानी परीक्षण	१८
२.२.३. जनहितको सर्वोपरिता	१८
२.२.४. वर्गीकरण योजना	१९
२.३. सूचना माग गर्ने प्रक्रिया	२१
२.३.१. कारण खुलाउने आवश्यकता	२२
२.३.२. माग पेश गर्ने तरिका	२३
२.३.३. समय-सीमा एवं माग अन्यत्र पठाउने कुरा	२५

२.३.४. दस्तुर	२५
२.४. खुलापन अभिवृद्धिका उपायहरू	२८
२.५. पुनरावेदन	३१
२.५.१. उजुरी प्रक्रिया	३३
२.५.२. पुनरावेदन प्रक्रिया र उपचार	३४
२.५.३. राष्ट्रिय सूचना आयोग	३५
२.६. असल नियतले गरेको कार्यको बचाउ	३७
३. सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू	४०
अनुसूची	
सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४	४७

सुभाब संक्षेप

ऐनको क्षेत्रका सम्बन्धमा :

- सरकारका तीन वटै अङ्गका साथै सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी क्षेत्रलाई पनि समेट्ने कुरा स्पष्ट पार्नको लागि ऐनमा संशोधन गरिनुपर्छ ।
- सार्वजनिक महत्वका काम, प्रक्रिया एवं निर्णयहरूसँग सम्बन्धित भए पनि वा नभए पनि सबै अभिलेखहरू सूचनाको परिभाषाभित्र समेटिनुपर्छ ।
- राष्ट्रियता, बसोवास वा अन्य कुनै हैसियतका आधारमा कुनै विभेद नगरी प्रत्येक व्यक्तिले सूचनाको हक उपभोग गर्न पाउनुपर्छ ।

अपवादका सम्बन्धमा :

- सबै किसिमका अपवादहरूमा हानी परीक्षणको सिद्धान्त लागू हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि 'गम्भीर संकट' पार्न सक्ने सूचनामा रोक लगाउन सकिने भन्ने व्यवस्थालाई हानि परीक्षणको सिद्धान्तका आधारमा हेरिनुपर्छ ।
- सम्पूर्ण जनताको हित हुने सूचनालाई सार्वजनिक गरिनेछ भन्ने प्रत्याभूति दिँदै ऐनमा जनहितको सर्वोपरितालाई थप गरिनुपर्छ ।
- सूचना गोप्य राख्ने एउटा निश्चित समय सीमा तोक्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ । उक्त समय सीमा नाघेपछि अपवाद लागू हुनुहुँदैन ।
- ऐनमा सूचना वर्गीकरण प्रक्रिया समेटिनु हुँदैन । सूचना सार्वजनिक गर्ने, नगर्ने निर्णय सूचनाको वर्गीकरणको आधारमा नभई प्रत्येक मागलाई

छुट्टाछुट्टै हेरी (on a case-by-case basis) गर्नुपर्दछ ।

माग गर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा :

- सूचनाको माग प्रक्रियामा सम्बन्धमा अन्य कुराहरू थप गर्नुपर्छ ताकि त्यसले सूचनाको मागमा अवरोध गर्ने तथा सूचनाप्राप्तिमा भौँजो हाल्ले अवसर नपाउने अवस्था सुनिश्चित गर्न सकियोस् । त्यस्ता व्यवस्थाहरूअर्न्तगत मौखिकरूपमा सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध गर्न पाउने प्रावधान, निवेदकको अनुरोधलाई छोटो बनाउन उनीहरूलाई प्रदान गरिने सहयोगसम्बन्धी व्यवस्था, निवेदकले निवेदनसाथ सम्पर्क ठेगाना राख्नुपर्ने आवश्यकताको व्यवस्था, स्पष्टरूपमा परिभाषित निश्चित अवस्थाहरूमा मात्र माग-दावीलाई अस्वीकार गर्न मिल्ने व्यवस्था (उदाहरणका लागि त्यस्तो माग उही व्यक्तिले भर्खरै गरेको मागसँग पर्याप्त समानता रहेको अवस्था), अपवादजनक अवस्थामा जवाफका लागि बढाइएको समयसिमासम्बन्धी प्रावधान र अन्य सार्वजनिक निकायसँग सो सूचना भए सूचनाप्राप्तिको त्यो अनुरोधलाई सो निकायमा सार्ने व्यवस्थाहरू सम्मिलित गर्नुपर्दछ ।
- दस्तुरसम्बन्धी व्यवस्था स्पष्ट हुनुपर्छ र माग गरिएको सूचनाको प्रतिलिपि तयार गर्न र निवेदकलाई सो सूचना दिन लाग्ने लागत खर्चमात्र लिइने कुरा स्पष्ट पारिएको हुनुपर्छ । यसका साथै, केन्द्रीय तहमा अग्रीमरूपमा एक दस्तुर तालिका प्रकाशित गरिनुपर्छ र निश्चित परिमाणका सूचना निःशुल्क दिने र सार्वजनिक हितका सूचनाहरू न्यूनतम दस्तुरमा उपलब्ध गराउने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ ।

खुलापन अभिवृद्धिका उपायका सम्बन्धमा :

- सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नो निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने कुनै पनि अवसरहरूको विवरण सक्रियतापूर्वक प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

- सूचना व्यवस्थापनसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डको आचारसंहिता प्रकाशन, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा जनताका लागि निर्देशिका प्रकाशन, सरकारी कर्मचारीहरूलाई ऐनको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा तालिम र जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई फराकिलो भूमिका प्रदान गर्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

उजुरी र पुनरावेदनका सम्बन्धमा :

- सार्वजनिक निकायका प्रमुखले तोकिएको समयावधिभित्र उजुरीको जवाफ दिनु आवश्यक हुन्छ र निवेदकले ऐनबमोजिमको सूचना प्राप्तिका लागि गरेको आफ्नो माग पूरा नभएमा त्यसका विरुद्ध पुनरावेदन गर्न पाउनुपर्छ । निवेदकलाई त्यस्तो उजुरी दर्ता गर्न पर्याप्त समय, सम्भवत २१ दिन समय दिनुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष उजुरीका समयमा दुवै पक्षलाई प्रतिनिधित्वको अधिकार हुनुपर्छ र प्रमाणको भार सार्वजनिक निकायमाथि रहनुपर्दछ ।
- आयोगको नियुक्ति प्रक्रिया पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ । आयोगका सदस्यहरूको चयन गर्ने जिम्मा या त संसदलाई दिने या नियुक्ति समितिमा नागरिक समाजका थप प्रतिनिधिहरू सम्मिलित गर्ने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ । नियुक्ति प्रक्रिया खुल्ला र सहभागितामूलक हुनुपर्छ र जनसाधारणलाई उम्मेदवारहरू मनोनयनको अवसर दिइनुपर्दछ ।
- आयोग सञ्चालनको खर्च सिधै सरकारबाट उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुको साटो राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त गरिनुपर्छ ।

असल मनसायबाट सूचना सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा :

- उनीहरूले गरेको खुलासा असल मनसायबाट गरिएको अवस्थामा, र त्यो सूचना साँचो थियो भन्ने विश्वासका आधारमा गरिएको समयमा मात्र सूचनादातालाई संरक्षण प्रदान गरिनुपर्दछ । त्यसैगरी त्यस किसिमका

सूचनाहरूलाई केवल भ्रष्टाचार र अन्य किसिमका अनियमितताको सूचनामा मात्रै नभई सार्वजनिक स्वास्थ्य, सुरक्षा वा वातावरणविरुद्धको गम्भीर खतराजस्ता जनहितविरुद्धका गम्भीर खतराको अस्तित्व खुलासा गर्ने सूचनाका विषयमा त्यस्तो संरक्षण फराकिलो ढंगले लागू गर्नुपर्दछ ।

१. परिचय

यस वर्षको प्रारम्भमा संसदद्वारा पारित सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ का सम्बन्धमा आर्टिकल-१९, नेपाल पत्रकार महासंघ र फ्रिडम फोरम नामक संस्थाले गरेको विश्लेषण यस टिप्पणीपत्रमा सामेल गरिएको छ ।

आर्टिकल-१९ लण्डनअवस्थित अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था हो र यसले सूचना तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार अभिवृद्धि गर्ने विशेष उद्देश्य बोकेको छ । विधि विशेषज्ञता तथा तालिमका माध्यमबाट विश्वका धेरै देशहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको निर्माण, त्यसको अनुमोदन र कार्यान्वयनमा आर्टिकल-१९ संलग्न रहेको छ । जनवरी २००४^१ र डिसेम्बर २००६^२ सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको विश्लेषण तयार गर्ने लगायत अन्य विभिन्न कार्यहरूका माध्यमबाट पनि हामी नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विकासमा सक्रियतापूर्वक संलग्न रहेका छौं ।

नेपाल पत्रकार महासंघ नेपालको सञ्चार जगतको प्रतिनिधिमूलक छाता संगठन हो । यससँग आबद्ध देशभरि छरिएका ६००० सदस्यहरू आधुनिक सञ्चारका हरेक क्षेत्र— छापा सञ्चार, विद्युतीय सञ्चार र साइबर सञ्चारसँग सम्बन्धित रहेका छन् । महासंघ नब्बेको दशकको मध्यदेखि नै सूचनाको हक कानूनको वकालतमा नेतृत्वदायी भूमिकामा रहेको छ । यसले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको एक मस्यौदा तयार गरी सरकारलाई बुझाएको पनि थियो । महासंघले सूचना

^१ हेर्नुहोस् [http://www.article19.org/pdfs/analysis/Nepal information actjan2004.pdf](http://www.article19.org/pdfs/analysis/Nepal%20information%20actjan2004.pdf).

^२ हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/analysis/nepalfoianalysis.pdf>.

कानूनका निर्माण तथा कार्यान्वयनका लागि दवाव सिर्जना गर्न सांसद तथा संचारजगतसंग सम्बन्धित अन्य व्यक्ति तथा संस्थाहरूसंग छलफल तथा संवाद कार्यक्रमका श्रृङ्खलाहरू पनि आयोजना गर्दैआएको छ ।

फ्रिडम फोरम एक नाफारहित, गैरसरकारी संस्था हो जो प्रजातन्त्र, मानवअधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि कार्य गर्दैआइरहेको छ । यसको स्थापना सन् २००५ को फेब्रुअरीमा भएको थियो । स्थापनाकालदेखि नै यसले सूचनाको हकका लागि कार्य गर्दैआइरहेको छ । फोरमले सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियानसँग मिलेर एक राष्ट्रिय अभियान पनि सञ्चालन गरेको थियो, जसअन्तर्गत राष्ट्रिय तथा क्षेत्रिय गोष्ठीहरू, सांसदहरूसँगको परामर्श बैठकहरू तथा स्थानीय तहमा वकालतका कार्यहरू सञ्चालन गरिएको थियो । साथै, फोरमले सूचनाको हक कानून मस्यौदा कार्यदललाई रचनात्मक सहयोग पनि प्रदान गरेको थियो ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न नेपालका सरकारी निकाय एवं नागरिक समाजले देखाएको तत्परताको यी तीनवटै संस्था हार्दिक स्वागत गर्छन् । यो कानून तयार गर्दा आर्टिकल-१९^३ ले औल्याएका अधिकांश समस्याहरू सम्बोधन गरिएकोमा हामी अत्यन्त खुशी छौं । सूचनाको हक भनेको प्रजातान्त्रिक कार्यका लागि अपरिहार्य र अन्य अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि साँचोको रूपमा रहेको मौलिक मानवअधिकार हो । यसलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अभिन्न अंश मानिन्छ, जसअन्तर्गत सूचनाको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने अधिकार पर्दछ । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ ले उल्लेख गरेअनुसार,

‘हरेक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ । यस अधिकारअन्तर्गत विना कुनै हस्तक्षेप विचार राख्ने, सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सूचना र विचारलाई जहाँसुकै जुनसुकै सञ्चारमाध्यमबाट अन्यत्र सम्प्रेषण गर्ने अधिकार समाहित छ ।’

यदि आम नागरिक र पत्रकारहरूलाई सूचना दिनमा व्यापक रूपमा इन्कार गरियो भने स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको अभ्यास नराम्रोसँग सीमित हुन पुग्छ । सूचनाको

हकसम्बन्धी ऐनले लागू हुनु नेपालको प्रजातान्त्रिकीकरण प्रक्रियामा एक महत्वपूर्ण कदम हो ।

ऐनप्रतिको हाम्रो समग्र मूल्यांकन सकारात्मक छ । यसले सूचनाप्राप्तिको सम्भाव्य अधिकार र त्यसमा लागू हुने अपवादका विषयहरूलाई स्थापित गरेको छ । यसले सार्वजनिक निकायहरूको विस्तृत परिभाषा समेटेको छ, र राष्ट्रिय सूचना आयोग स्थापना गर्न लगाएको छ । यस ऐनमा केही कमजोरीहरू पनि छन्, जुन तुलनात्मकरूपमा सजिलै हटाउन सकिन्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । सबैभन्दा गम्भीर कमजोरी अपवादको व्यवस्था हो । जसअन्तर्गत जनहितको सर्वोपरिता समाविष्ट छैन र जसले गर्दा वर्गीकरण गरेकै भरमा सूचना रोकेर राख्न सकिने व्यवस्थालाई प्रवर्धन गरेको देखिन्छ । यस टिप्पणीपत्र ऐनप्रतिको हाम्रो मुख्य चासोहरू र त्यसको सुधारका लागि सुझावहरू समेटेको छ ।

ऐनका सम्बन्धमा भएको यो विश्लेषण अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सूचनाको हकको क्षेत्रमा देखिएका उत्कृष्ट अभ्यासहरूमा आधारित छ, जसलाई आर्टिकल-१९ को दुईवटा प्रकाशन – दि पब्लिक्स राइट टु नो: प्रिन्सिपल्स अन् फ्रिडम् अफ इन्फर्मेसन लेजिस्लेसन (*The Public's Right to Know: Principles on Freedom of Information Legislation* (आर्टिकल-१९ सिद्धान्त)^४ र अ मोडेल फ्रिडम् अफ इन्फर्मेसन ल (*A Model Freedom of Information Law*) (आर्टिकल-१९ नमुना कानून)^५ मा संक्षेपिकरण गरिएको छ । दुवै प्रकाशनले सूचना अधिकारसम्बन्धी कानूनको उत्कृष्ट अभ्याससम्बन्धी फराकिलो अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सूचनाको हकको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको संक्षेप यस टिप्पणीपत्रको अध्याय-३ मा रहेको छ, जुन अध्याय-२ मा रहेको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विस्तृत विश्लेषण र सुझावभन्दा पछाडि रहेको छ ।

४ (लण्डन: जुन १९९९)। हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/standards/foitherighttoknowrussian.pdf>.

५ (लण्डन: जुलाई २००१)। हेर्नुहोस् <http://www.article19.org/pdfs/standards/foimodel lawrussian.pdf>.

^३ डिसेम्बर २००६, हेर्नुहोस् टिप्पणी २

२. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको विश्लेषण

२.१. क्षेत्र :

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनबारे छलफलको उपयुक्त प्रारम्भविन्दू भनेको यसको क्षेत्र नै हो । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा लागू हुने प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरूमध्ये एउटा सिद्धान्त “अधिकतम खुलासाको सिद्धान्त” हो । उक्त सिद्धान्तअनुसार सार्वजनिक निकायहरूका सम्पूर्ण सूचनाहरू हरेक व्यक्तिका लागि उपलब्ध हुनुपर्दछ र यो धारणा ज्यादै कम परिस्थितिमा मात्रै प्रभावित हुनसक्छ । यसले के देखाउँछ भने सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको क्षेत्र फराकिलो हुनुपर्दछ । सूचनाको अधिकारसम्बन्धी कानूनको क्षेत्रका ३ वटा आयाम छन् : १) सूचना प्राप्तिको अनुरोधलाई ग्रहण गर्ने दायित्व कुन कुन निकायहरूमा रहन्छ ?; २) सूचना भन्नाले कुन कुन किसिमका सामग्रीहरू सम्मिलित हुन्छन् ? र ३) सूचना प्राप्तिको अधिकार कसलाई छ ?

२.१.१. सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व भएका निकाय :

कानुनी व्यवस्था :

ऐनको दफा २ (क) ले परिभाषित गरेका ‘सार्वजनिक निकाय’ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू हुन्छ । उक्त परिभाषाले संबैधानिक तथा कानुनी निकायहरू, जनतालाई सेवा प्रदान गर्न कानूनद्वारा स्थापित निकायहरू र सरकारी अनुदानमा

सञ्चालित निकाय वा सरकारी स्वामित्वमा रहेको वा सरकार नियन्त्रित निकायहरूलाई समेट्छ । उक्त परिभाषाले राजनीतिक दल वा संगठन र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा नेपाल सरकार, विदेशी सरकार अथवा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट प्राप्त अनुदानमा सञ्चालित गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पनि समेट्छ । दफा २ (क) (९) अनुसार सरकारले अन्य निकायहरूलाई पनि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको दायरामा समेट्न सक्छ ।

विश्लेषण :

ऐनको दफा २ (क) ले जुनसुकै प्रकृतिका सार्वजनिक निकायहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले समेट्छ, भनी सुनिश्चित गर्न खोजेको देखिन्छ । आफ्नो उत्तरदायित्व कसरी निर्वाह गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक निकायहरू जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने हुनाले यो व्यवस्था महत्वपूर्ण छ ।

दफा २ (क) प्रति हाम्रो पहिलो चासो के हो भने सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन न्यायपालिका, व्यवस्थापिका तथा कार्यपालिकामा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू हुन्छ भन्ने कुरामा पर्याप्त स्पष्टता छैन । दफा २ (क) (१) र (२) अन्तर्गत रहेको ‘संविधानअन्तर्गतका निकायहरू’ र ‘ऐनद्वारा स्थापित निकायहरू’ भन्ने वाक्यांशले व्यवस्थापिका र न्यायपालिकालाई समावेश गर्नेछ भन्ने मनसाय कानून-निर्माताले राखेको कुरा हामी बुझ्छौं । तथापि ‘निकाय’ भन्ने शब्दलाई परिभाषित नगरिएकाले, दफा २ (क) (१) र (२) मा ‘कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका लगायत’ भन्ने शब्दहरू थप्दै सरकारका तीनैवटा निकायहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले समेट्ने कुरा पूर्णरूपमा सुनिश्चित गर्नका लागि सुझाव दिन्छौं ।

निजी कानुनी तथा प्राकृतिक व्यक्तिलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू हुने व्यवस्थाका बारेमा पनि ध्यान दिईनुपर्दछ । राज्यको स्थापना जनताद्वारा उनीहरूलाई नै सेवा उपलब्ध गराउनका लागि भएको हो भन्ने अवधारणामा सूचनाको हक आधारित भएको हुनाले राज्यका अंगहरू जनउत्तरदायी हुनुपर्दछ । यो तर्क निजी व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा तबसम्म लागू हुँदैन जबसम्म उनीहरूले राज्यको उत्तरदायित्वको अंश ओगटेका हुँदैनन् । सूचनाको हकसम्बन्धी वर्तमान

कानूनहरू सामान्यतया निम्नलिखित सन्दर्भमा मात्र निजी निकायहरूमाथि लागू हुन्छ-

- (१) राज्यको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको निकाय, उदाहरणका लागि देवानी कानूनअर्न्तगत स्थापित सरकारी संस्थानहरू ।
- (२) वैधानिक कार्य गर्ने निकाय, उदाहरणका लागि देवानी कानूनअर्न्तगत स्थापित तर कानून वा नियमद्वारा व्यावसायिक अनुशासन सुनिश्चित गर्ने उत्तरदायित्व पाएका बार एशोसियसन वा मेडिकल बोर्डजस्ता निकायहरू ।
- (३) सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निकाय, उदाहरणका लागि, खानेपानी वा विद्युतसेवा प्रदान गर्ने निजी कम्पनी, वा विद्यालय वा सडक निर्माणको सरकारी निर्माण ठेक्का पाएको कम्पनी ।
- (४) राज्यद्वारा अधिकतम आर्थिक लगानी गरिएका निकाय, उदाहरणका लागि, सरकारी अनुदानबाट सञ्चालित निजी स्वामित्वको संग्रहालय वा अभिलेखालय, अथवा सरकारी खर्चबाट सञ्चालित कल्याणकारी परियोजनाहरू ।

हाम्रो विचारमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा २ (क) को व्यवस्था माथि उल्लिखित १, २, र ४ को अवस्थामा लागू हुन्छ, जुन सकारात्मक छ । तर हाम्रो चासो के हो भने उक्त ऐन माथि वर्णित नं. ३ को अवस्थामा सधैं लागू हुँदैन । उदाहरणका लागि सार्वजनिक कार्य गर्ने तर सरकारको नियन्त्रणमा पनि नरहेको र सरकारबाट कुनै रकम पनि प्राप्त नगर्ने निजी कम्पनी । यो उदाहरणअर्न्तगत निजी विद्यालय वा विश्वविद्यालयहरूसमेत पर्दछन् । जबकि त्यस्ता शैक्षिक संस्थाहरूको शैक्षिक गुणस्तर वा पाठ्यक्रम कानूनानुरूप छन् कि छैनन् भनेर जनताले जाँच पाउनुपर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैकारण हामी दफा २ (क) (४) मा रहेको 'कानूनद्वारा स्थापित' भन्ने शब्दलाई हटाएर त्यसका ठाउँमा 'सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी निकाय' भन्ने अंश राखी सो दफा संशोधन गर्नका लागि सुझाव दिन्छौं ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र राजनीतिक दलहरू र राज्यबाट आर्थिक भार नबेहोरिएका गैरसरकारी संस्थाहरू पर्ने कुरा केही असामान्य छ ।

राजनीतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूले सार्वजनिक हितका लागि काम गर्ने वा सार्वजनिक नीतिलाई प्रभावित पार्न खोज्ने भएता पनि तिनीहरूले साधारणतया पूर्णरूपमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने कार्यहरू गर्दैनन् । त्यसकारण ती संस्थाहरू सामान्यतया माथि वर्णित चार वटा अवस्थामा बाहेक सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको क्षेत्रभित्र समेटिँदैनन् । तथापी, उनीहरूको उद्देश्य जनहित प्रवर्धन गर्नु भएकाले राजनीतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूले जनतालाई सूचना प्रदान गर्नुपर्ने कर्तव्यको विरोध गर्नुपर्ने कुनै कारण भने हुन सक्दैन ।

२.१.२. सूचनाको परिभाषा :

कानूनी व्यवस्था :

ऐनको दफा २ (ख) ले सूचनाको परिभाषा यसरी गरेको छ :

'सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाइ वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत सामग्री वा जानकारी ।'

दफा २ (घ) मा 'लिखत' को परिभाषा गरिएको छ । उक्त शब्दले लिपिबद्ध भएको जुनसुकै किसिमको लिखत र कुनै यन्त्रको माध्यमबाट संकलन वा अद्यावधिक गरिएको वा मुद्रित वा पुनः प्रस्तुत गर्न सकिने श्रव्य-दृश्य सामग्रीसमेतलाई जनाउँछ ।

विश्लेषण :

प्रगतिशिल सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सूचनालाई, अधिकतम खुलापनको सिद्धान्तानुरूप, विस्तृतरूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ, जसअर्न्तगत सार्वजनिक निकायसँग रहेका जुनसुकै स्वरूपका, जुनसुकै स्रोतका, जुनसुकै समयमा सिर्जना भएका वा जुनसुकै आधिकारीक हैसियतका र त्यो सूचना राख्ने निकायद्वारा सिर्जित भए वा नभएका कुनै पनि अभिलिखित सूचनाहरू पर्दछन् ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा भएको सूचनाको परिभाषा विस्तृत हुँदाहुँदै पनि 'सार्वजनिक महत्वको' भन्ने व्यवस्था सूचनाको हकमाथिको अनावश्यक बन्देज हो भन्ने हाम्रो चासो रहेको छ। परिभाषाको शब्दसंयोजन हेर्दा कुनै सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचनामाथिको पहुँच, त्यो सूचना सार्वजनिक महत्वको होइन भन्ने आधारमात्रमा पनि अस्वीकार गर्न सकिने देखिन्छ। यो प्रावधानको दुरुपयोग हुनसक्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ, र यसले सूचना अधिकारीहरूलाई कामको भार पनि थप्छ। उनिहरूले खुलासाको सामान्य नियमको अपवाद लागू हुने अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा अनुरोध गरिएको सूचना खुरुक्क दिनुको साटो सूचनाको प्रत्येक मांग सार्वजनिक महत्वसंग सम्बन्धित छ कि छैन भनेर जाँचिरहनुपर्छ।

यसका साथै कुनै लिखित सार्वजनिक निकायको 'कार्य, प्रक्रिया र निर्णयसँग' सम्बन्धित भएमा मात्र ऐनअन्तर्गतको विषयवस्तु हुने भन्ने व्यवस्थाप्रति पनि हाम्रो चासो रहेको छ। यी अस्पष्ट शब्दहरू हुन् जसलाई 'सार्वजनिक महत्व' भन्ने शब्दलाई जस्तै दुरुपयोग गर्न सकिन्छ। अझ भन्ने हो भने सार्वजनिक निकायले आफ्नै कामसँग सम्बन्धित दस्तावेज राख्नेभन्दा अन्य निकायको कामसँग सम्बद्ध दस्तावेज राख्न सक्छन्। त्यसैकारण यस्ता दस्तावेजहरू खुलासाको विषय हुनुपर्छ अन्यथा यस्ता दस्तावेज अन्य निकायमा पठाएर सार्वजनिक गर्नबाट सजिलै रोक्न सकिन्छ।

सूचनाको हकसम्बन्धी आधुनिक कानूनहरू सामान्यतया सार्वजनिक निकायले राखेका जुनसुकै विषय वा उद्देश्यका अभिलेखमा लागू हुन्छ। यो कुरा सत्य हो कि सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक कार्यसंग असम्बन्धित दस्तावेज पनि राख्न सक्छन्। उदाहरणका लागि कुनै अस्पतालको 'हराएको र पाइएको सामानहरूको विभाग' मा रहेको कुनै नोटबुक वा भिडियो क्यासेटलाई। तथापी यस्तो कुनै घटनामा त्यस्ता दस्तावेजमाथिको पहुँच साधारण अपवाद (उदाहरणका लागि गोपनीयताको अधिकार) अन्तर्गत अस्वीकार गर्नसकिन्छ।

आर्टिकल १९ नमुना कानूनले 'अभिलेख' को निम्नलिखित फराकिलो परिभाषा गरेको छ :

'अभिलेख' :

७ (१) यस ऐनको प्रयोजनका लागि अभिलेखअन्तर्गत जुनसुकै निकाय वा व्यक्तिसँग रहेको जुनसुकै स्वरूप वा स्रोतका, जहिले सुकै बनाइएका वा जुनसुकै स्तरका होस्, त्यो निकायले बनाएको होस् वा नहोस् र जसलाई वर्गीकरण गरिएको होस् वा नगरिएको होस् त्यस्तो अभिलिखित सूचना पर्दछ।

तसर्थ हामी 'सूचना' र 'लिखित' को परिभाषालाई फराकिलो बनाउने सुभाव दिन्छौं। कम्तिमा पनि त्यस्तो सूचना सार्वजनिक महत्वको हुनुपर्ने र कुनै निकायको कार्य, प्रक्रिया वा निर्णयसंग सम्बन्धित हुनुपर्ने भन्ने शब्दहरू हटाउनुपर्दछ।

२.१.३ सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार पाएको व्यक्ति :

कानुनी व्यवस्था :

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ ले 'प्रत्येक नेपाली नागरिक' लाई सूचनाको हक हुने र त्यसैगरी प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुने व्यवस्था गरेको छ। यो दफा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २७ अनुरूप रहेको छ। जसमा भनिएको छ,

प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ। तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिनेछैन।

विश्लेषण :

नेपाली नागरिकले मात्र सूचनामा पहुँचको अधिकार प्राप्त गर्ने व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको क्षेत्रको निराशाजनक सीमा हो। सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकांश कानूनहरूले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९

तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा १९ अनुरूप नै प्रत्येक व्यक्तिलाई सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध गर्ने अधिकार दिएको छ। यी दुवै संयन्त्रले हरेक व्यक्तिलाई राष्ट्रियतालगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरी सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ^६। उदाहरणका लागि २००६ को सेप्टेम्बरमा लागू भएको मेसेडोनियाको सार्वजनिक चरित्रको सूचनामाथिको स्वतन्त्र पहुँचसम्बन्धी कानूनको दफा १ मा भनिएको छ –

‘हरेक स्वदेशी वा विदेशी, कानुनी र प्राकृतिक निकायलाई सरकारी निकायमा रहेको सूचनामा पहुँचको अधिकार हुनेछ।’

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको क्षेत्रलाई नागरिकमा सीमित गर्नाले लामो समयदेखि नेपालमा बसोवास गर्दैआएका बासिन्दाहरू, उदाहरणका लागि शरणार्थी वा राज्यविहीन व्यक्तिहरू सूचनाप्राप्तिको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्नेछ। नेपालको प्रसङ्गमा फन सान्दर्भिक हुन्छ किनभने यहाँ उल्लेख्य संख्यामा त्यस किसिमका व्यक्तिहरू रहेका छन्।

धेरै देशका अनुभवले देखाए अनुसार सूचनाको अधिकारको सीमा यसरी बढाउँदा त्यसका साथ केही जोखिम तथा खर्चका कुरा जोडिन्छन्। व्यवहारमा ज्यादै थोरै गैरनागरिकहरूले मात्र सूचना प्राप्तिका लागि अनुरोध गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ, जसबाट सार्वजनिक निकायमाथि थोरै मात्र भार पर्छ। उता गैरनागरिकहरूलाई सूचना प्राप्तिको अनुरोध गर्न अनुमति दिँदा विदेशीहरूलाई व्यापारिक लगानीका लागि नेपाल आकर्षक गन्तव्य हो भन्ने प्रभाव पारेर अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक फाइदा लिन सकिन्छ।

अन्तरिम संविधानमा ‘नागरिक’ शब्द प्रयोग गर्नु मात्र निर्णायक कुरा होईन भन्ने हामीलाई लाग्छ। ऐनले संविधानले प्रदान गरेको न्यूनतम प्रत्याभूतिभन्दा

^६ नेपाल ICCPR को सदस्य भएकाले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा ICCPR को नियम लागू हुन्छ। नेपाल सम्झौता ऐन १९९० को अध्याय ९.१ ले भन्छ यदि नेपाल सरकार कुनै सन्धिको सदस्य ५ भने त्यो सन्धिसम्झौता संशोधित र अनुमोदित भइसकेपछि कानूनमा लागू रहेका असंगत कुरालाई निष्फल बनाई उक्त सम्झौताका प्रावधानहरू नेपालको कानूनको रूपमा लागू हुन्छ।

वृहत किसिमको प्रत्याभूति ग्रहण गर्न सक्छ।

सुभाव :

- दफा २ (क) (१) र (२) मा “कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिका” भन्ने शब्द थपेर ऐनमा सरकारका तीनैवटा अङ्गहरू समेटिएको कुरा स्पष्ट गर्न उक्त दफा २ को संशोधन गर्नुपर्छ।
- दफा २ (क) (४) मा ‘कानूनद्वारा स्थापित’ भन्ने शब्द हटाई सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी निकायलाई पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको दायरामा समेट्ने कुरा सुनिश्चित गर्न दफा २ मा संशोधन गर्नुपर्छ।
- दफा २ (ख) मा रहेको सूचनाको परिभाषालाई फराकिलो बनाउनुपर्छ। विशेषतः ‘सार्वजनिक महत्वका कार्य, प्रक्रिया र निर्णय’ सम्बन्धित भए पनि नभए पनि सबै अभिलेखहरू उक्त परिभाषाभित्र समेटिनुपर्छ।
- राष्ट्रियता, बसोवास वा अन्य कुनै हैसियतका आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिले सूचनाको हक उपभोग गर्न पाउनुपर्छ। यसका लागि सूचनाको हकलाई नेपाली नागरिकमा मात्र सीमित गर्ने दफा ३ का साथै अन्य सबै प्रावधानहरूमा संशोधन गरिनुपर्दछ।

२.२. अपवाद :

कानुनी व्यवस्था :

दफा ३ (३) मा अपवादसम्बन्धी व्यवस्था रहेका छ। जसअर्न्तगत त्यस्ता पाँचवटा विषयहरू सूचीकृत गरिएको छ जसको रक्षा गर्नु सूचना प्रकाशमा ल्याउन अस्वीकार गर्नुको औचित्य पुष्ट्याईको आधार हुनसक्छ। उदाहरणको रूपमा राष्ट्रिय सुरक्षा र गोपनियताको विषय। सार्वजनिक निकायले ‘उपयुक्त र पर्याप्त कारण’ भएका अवस्थामा मात्रै यस्ता अपवादको आधार लिन सक्छन्

दफा ३ को उपदफा (४) मा सूचना छुट्याएर दिनेसम्बन्धी व्यवस्था छ

जुन व्यवस्था त्यस अवस्थामा लागू हुन्छ, जव माग गरिएको कुनै अभिलेखअर्न्तगत सार्वजनिक गर्न सकिने र अपवाद लागू हुने दुवैथरिका सूचना रहेका हुन्छन् । त्यस अभिलेखको अपवादअर्न्तगत नपर्ने सूचनालाई छुट्याउन सकिने हदसम्म छुट्याई मागकर्तालाई दिनुपर्छ ।

दफा २७ ले सूचनाको वर्गीकरणको प्रक्रिया समेटेको छ । निजामती सेवाका वरिष्ठ अधिकारीहरू सम्मिलित एउटा समितिलाई सूचना वर्गीकरणको जिम्मा दिइएको छ, जुन समितिले कुनै सूचनालाई ३० वर्षसम्मका गोप्य भनि वर्गीकरण गर्नसक्छ । सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी निर्णयमा असहमत कुनै व्यक्तिले समितिसमक्ष पुनरावलोकनका लागि निवेदन गर्न सक्दछ ।

विश्लेषण :

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा रहेको अपवादको प्रावधान यसको सबैभन्दा कमजोर पक्ष हो र यो व्यवस्था जनताको सुसूचित हुन पाउने अधिकार र सामाजिक एवं वैयक्तिक हित प्रवर्द्धन गर्ने आवश्यकताको बीचमा सन्तुलन राख्न विफल भएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार (जसका बारेमा तल अध्याय ३ मा थप छलफल गरिएको छ) निम्नलिखित तीनवटा शर्तमा मात्रै सूचनाको हक अस्वीकार गर्न सकिन्छ :

- (१) उक्त सूचनाले कानूनद्वारा संरक्षित वैधानिक हितलाई प्रभावित गर्ने भएमा;
- (२) सूचना प्रकाशित भएका अवस्थामा त्यस्तो हितमा साँच्चै हानी गर्ने भएमा,
- (३) सूचना उद्घाटित नगर्दा सार्वजनिक हितमाथिको हानीभन्दा सूचना उद्घाटित गर्दा हुने हानी ज्यादा भएमा ।

दोस्रो अवस्था वा सर्तलाई 'हानी परीक्षण (Harm Test)' र तेस्रोलाई 'जनहितको सर्वोपरिता (Public Interest Override)' को रूपमा प्रायः उल्लेख गर्ने गरिन्छ । यी तीन खण्डे परीक्षणलाई एक उदाहरणका माध्यमबाट स्पष्ट गर्न

सकिन्छ । चुनावको अवधिमा सञ्चारमाध्यमले उम्मेदवारको शैक्षिक वा आपराधिक विवरणमाथिको पहुँच खोज्न सक्छ । यस्तो सूचनाको मागले कानूनद्वारा सुरक्षित उम्मेदवारको गोपनीयताको अधिकारमा प्रभाव पार्दछ । यदि उक्त विवरण लज्जाजनक छ भने उक्त सूचनाको खुलासाले गोपनीयतामा साँच्चै नै हानि गर्न सक्छ । तथापि यहाँ जनहितको सर्वोपरितालाई ध्यान दिनुपर्छ । यस उदाहरणमा उम्मेदवारको गोपनीयताको हकभन्दा जनताको सुसूचित हुन पाउने अधिकार बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले यस्तै एक मुद्दामा के स्पष्ट गरेको छ भने एउटा मतदाताले कानून तोड्नेलाई कानूननिर्माताको रूपमा निर्वाचित गर्नुपूर्व राम्ररी विचार गर्ने इच्छा राख्न सक्छ^९ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा कानुनी अधिकारहरूको सूची र केही हदसम्म हानी परीक्षण सामेल छ । 'जनहितको सर्वोपरिता' भने विल्कुलै छैन । सूचनाको वर्गीकरणको व्यवस्थाले विनाकारण सूचना उपलब्ध नगराउनका लागि प्रयोग गरिनेछ, भन्ने कुरामा पनि हाम्रो चासो रहेको छ ।

२.२.१. वैधानिक हितको रक्षा :

यस ऐनको दफा ३ (३) को (क) देखि (ङ) सम्म सूचीकृत गरिएका राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था, अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन, आर्थिक तथा व्यापारिक हित, गोपनीयता र व्यक्तिको जिउ, ज्यानसम्बन्धी सुरक्षा जस्ता वैधानिक हितहरू अन्य देशको कानुनी व्यवस्थासँग तुलनायोग्य छन् । केही वैधानिक हितहरू (कानुनी अधिकार) लाई एक अर्काका बीचमा जुन गाभ्ने काम भएको छ, त्यसप्रति हामि आशंकित छौं । विशेषगरी दफा ३ (३) (क) ले सार्वजनिक शान्ति, सुव्यवस्था उल्लेख गरेको छ भने (घ) को व्यवस्थाले विभिन्न जातजाति र सम्प्रदाय सुसम्बन्ध संरक्षणको आवश्यकता औँल्याउँछ । सार्वजनिक निकायसँग रहेको कुन सूचना सार्वजनिक गरियो भने त्यसले विभिन्न समुदायका बीच गम्भीर

^९ union of India(UIO)v. Association for Democratic Reforms and Anr.with People's Union for Civil Liberties (PUCL) and Anr. v. Union of India(UOI) and Anr. (2002) 5 Supreme Court Cases 294 (भारतीय सर्वोच्च अदालत), अनुच्छेद ४६ ।

द्वन्द्व उत्पन्न गराउँछ, भन्ने थाहा पाउन बडो कठिन हुन्छ । साथै यस्तो अवस्थालाई त दफा ३ (३)(क) ले पनि समेटेको नै हुन्छ । त्यसैले अनुच्छेद (घ) को दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावनाप्रति हाम्रो चासो छ । उदाहरणका लागि, भेदभावपूर्ण व्यवहारको उद्घाटन गर्ने अथवा सामाजिक आर्थिक विभेद झल्काउने खालका सूचना रोक्नका लागि यसको प्रयोग हुनसक्छ । गम्भीर जातीय तथा वर्णगत समस्या रहेका भारतलगायतका अन्य धेरै देशहरूले सूचनाको हकसम्बन्धी आफ्नो कानूनमा यस्ता अपवादहरू समावेश गरेका छैनन् ।

२.२.२. हानी परीक्षण :

दफा ३ (३) का अधिकांश अपवादहरू हानी परीक्षणका विषय हुन् । उदाहरणको लागि अनुच्छेद- (क) ले भन्छ कि यदि कुनै सूचनाले राष्ट्रिय सुरक्षामा गम्भीर संकट ल्याउँछ भने उक्त सूचनालाई सार्वजनिक गर्नबाट वञ्चित गर्न सकिन्छ । तथापि हाम्रो चासो के मा छ भने हानी परीक्षणको कडाइ अपवादैपिच्छे फरक हुन सक्छन् र केही अवस्थामा कडा नहुन पनि सक्छ । अपराधको अनुसन्धान, तर्किकात वा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउने सुचना प्रवाह गरिने छैन भन्ने दफा ३ (३) (ख)को व्यवस्था 'गम्भीर संकट' भन्दा ज्यादै निम्नस्तरको देखिन्छ ।

२.२.३. जनहितको सर्वोपरिता :

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा 'जनहितको सर्वोपरिता' को अभावप्रति हाम्रो विशेष चासो रहेको छ । सार्वजनिक हितका विरुद्ध अपवादहरूलाई अनुमति नदिन र सूचनामाथिको पहुँचमा रोक लगाउन साना-तिना चासोहरूको दुरुपयोग हुन नदिनका लागि यस्तो सर्वोपरिता अत्यावश्यक छ । अहिलेकै अवस्थामा रहँदा सूचनाको हकसम्बन्धी वर्तमान ऐनले जनताको हितविरुद्ध नै काम गरेको भए पनि सूचना प्रकाश गर्न अस्वीकार गर्ने अनुमति दिन्छ ।

सूचनाको हकको अपवादका लागि एक निश्चित समयसीमा तोक्नु र उक्त समयसीमा पार गरेपछि अपवाद लागू नहुने व्यवस्था गर्नु पनि एउटा राम्रो अभ्यास हो । उदाहरणका लागि आर्टिकल-१९ को नमुना कानूनमा सार्वजनिक

हित संरक्षणसम्बन्धी अपवादको अवधि तीस वर्षपछि समाप्त हुने व्यवस्था छ । धेरै प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा अपनाईएको यस्तो अभ्यासले गर्दा पुराना अभिलेखालयहरू अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि पूर्णरूपमा पहुँचयोग्य हुन्छन जब त्यसमा रहेका सूचनाले समसामयिक अवस्थाका हितमा कुनै गम्भीर जोखिम उत्पन्न गर्ने अवस्था रहदैन ।

२.२.४. वर्गीकरण योजना :

अन्त्यमा, माथिका अध्यायहरूमा उल्लेख गरिएभैँ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा २७ मा सूचनाको वर्गीकरण प्रक्रिया दिइएको छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले एउटा समिति स्थापना गर्दछ जसले कुनै सूचनामा माथि दफा ३(३) मा उल्लेख गरिएका अपवादहरू लागू हुन्छन् कि हुँदैनन् भन्ने निक्कौँल गर्दछ । उक्त समितिले कुनै सूचनालाई अधिकतम तीस वर्षका लागि गोप्य भनि वर्गीकृत गर्न सक्छ । सूचनाको प्रकृतिलाई हेरेर आवश्यक महसूस भए उक्त समितिले सूचनाको गोपनीयताको अवधि बढाउन सक्छ ।

धेरै जसो प्रजातान्त्रिक सरकारहरूले आफूसँग रहेका सूचनाहरूलाई संवेदनशीलताको आधारमा विभिन्न श्रेणीमा विभाजित गर्ने भए तापनि दफा २७ मा प्रस्ताव गरिएको वर्गीकरण अनुपयुक्त छ । सूचनाको वर्गीकरण सूचनाको आन्तरिक सुव्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने प्रशासनिक अभ्यासका रूपमा रहनुपर्छ । उदाहरणका लागि यदि कुनै सूचना संवेदनशील भनेर वर्गीकृत गरिएको छ भने यसलाई उच्च सरकारी कर्मचारीले मात्र चलाउन सक्छ । तर सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनान्तर्गत कुनै सूचना प्रकाशमा ल्याउन सकिने हो कि होइन भन्ने प्रश्नसँग सूचनाको वर्गीकरण जोडिनु हुँदैन । जब सूचना प्राप्तिको अनुरोध आउँछ, त्यो अनुरोधलाई हमेसा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था गरिएका अपवादका आधारमा परीक्षण गर्नुपर्छ र त्यस परिक्षणले माथि छलफल गरिएको तिनखण्डे मापदण्डलाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्छ । सूचनाको प्रवाहले जनहितमा पार्ने असर समयअनुसार फरक-फरक पर्न सक्ने हुनाले यो व्यवस्था महत्वपूर्ण छ । उदाहरणका लागि एउटा साधारण व्यक्तिको करसम्बन्धी विवरणलाई कानुनीरूपमा रोक्न सकिएला तर यदि त्यो व्यक्ति उच्च अधिकृत बन्थो भने सूचना सार्वजनिक गर्ने

सवालमा जनहितको सर्वोपरिता कायम रहन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनअन्तर्गत रहेको सूचनाको तीस वर्षे वर्गीकरणले जनहितको सर्वोपरिताविपरित त्यस्ता सूचनाहरूको प्रवाहमा रोक लाग्दछ ।

अतः हामी ऐनबाट दफा २७ लाई हटाउन सिफारिस गर्दछौं । सार्वजनिक निकायभित्र रहेका अभिलेखहरूको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्न एउटा छुट्टै कानून वा निजामती सेवा नियमावलीको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । तथापि त्यस्तो व्यवस्थाले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनअन्तर्गत सूचना प्रवाह गर्ने सवाललाई भने प्रभावित गर्नुहुँदैन ।

सुझाव :

ऐनमा निहित अपवादको व्यवस्था तिनखण्डे परिक्षणमा आधारित हुनुपर्दछ । निम्नबमोजिमको अवस्थामा बाहेक सूचनालाई कहिल्यै रोक्नु हुन्न; यदि—

- ❑ सो सूचनाले कानूनद्वारा संरक्षित वैधानिक हितमा प्रभाव पार्दछ भने;
- ❑ सो सूचनाको प्रकाशनले उक्त हितमा वास्तविक रूपमै हानी पुऱ्याउँछ भने,
- ❑ सो सूचना प्रकाशमा नल्याउँदा जनहित पर्ने असरभन्दा प्रकाश गर्दा हुने हानीको मात्रा ज्यादा हुन्छ भने ।
- विभिन्न जात, जाति वा समुदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पैदा गर्ने किसिमको सूचनामा रोक लगाउन अनुमती प्रदान गर्ने दफा ३(३)(घ) को व्यवस्था हटाउनुपर्छ । सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्थामा असर पार्ने वास्तविक अवस्थाहरूलाई दफा ३(३)(क) अन्तर्गत निप्टारा गर्न सकिन्छ ।
- अपराध अनुसन्धान, तहकिकात एवं अभियोजनलाई प्रत्यक्ष असर गर्ने खालका सूचनाहरू प्रवाह गरिनेछैन भन्ने दफा ३ (३) (ख) मा रहेको व्यवस्थामा हानी-परीक्षणलाई थप कडा बनाउनुपर्छ । उदाहरणका लागि 'गम्भीर असर पार्ने अवस्थामा' भन्ने जस्ता शब्द राख्नुपर्छ ।
- कुनै सूचना प्रकाशमा ल्याउँदा समग्र जनताको हित हुन्छ भने त्यसलाई

प्रकाशमा ल्याइनेछ भन्ने सुनिश्चित गर्दै दफा ३ (३) मा रहेका सम्पूर्ण अपवादहरूलाई जनहितको सर्वोपरिताको विषय बनाइनुपर्छ ।

- एक निश्चित समय-सीमा तोक्ने, जुन समय-सीमाको समाप्तिपश्चात् अपवादहरू लागू नहुने व्यवस्था गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।
- दफा २७ को सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्था ऐनबाट हटाइनुपर्छ । सूचना प्रवाह गर्ने कि नगर्ने भन्ने कुरा सम्बन्धित लिखतको वर्गीकरणको आधारमा भन्दा मागपिच्छे (on case by case basis) वस्तुगत आधारमा गर्नुपर्छ ।

२.३. सूचना माग गर्ने प्रक्रिया :

कानुनी व्यवस्था :

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ६-८ मा सूचनाको माग प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

दफा ६ अनुसार हरेक सार्वजनिक निकायले सूचनाको मागलाई सम्बोधन गर्ने जिम्मेवारी सहितको एउटा सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । सूचना प्राप्त गर्न चाहने नेपाली नागरिकले सूचना माग गर्नुको 'कारणसहित' सम्बन्धित सूचना अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्छ (दफा ७ (१) । तत्काल सूचना उपलब्ध गराउनु उक्त सूचना अधिकारीको जिम्मेवारी हो र यदि सम्भव नभए ढिलो हुनुको कारणसहित सूचना दिएर १५ (पन्ध्र) दिनभित्र सूचना उपलब्ध गराउनुपर्दछ (दफा ७ (३) । उपलब्धताका लागि अनुरोध गरिएको सूचना कुनै व्यक्तिको जिउ ज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित छ भने त्यस्तो जानकारी सूचना माग गरेको चौविस घण्टाभित्र उपलब्ध गराउनुपर्छ (दफा ७ (४) भन्ने व्यवस्थासमेत ऐनमा गरिएको छ ।

सूचना अधिकृतले सम्भवभएसम्म निवेदकले अनुरोध गरेबमोजिमको स्वरूपमा नै सूचना प्रदान गर्न प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था दफा ७ ले गरेको छ । त्यस्तै यदि निवेदकले मागेको रूपमा सूचना दिँदा उक्त सूचना नष्ट हुने वा विग्रिनसक्ने भएमा र अर्कै स्वरूपमा दिइन्छ भने त्यसको कारणसहित सूचना दिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था दफा ७ (६) मा गरिएको छ । यदि अनुरोध गरिएको सूचना

उपलब्ध छैन भने निवेदकलाई तत्काल जानकारी दिनुपर्छ (दफा ७ (८) ।

सूचना माग गर्दा निवेदकले आवश्यक शुल्क तिर्नुपर्छ, जुन शुल्क सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने वास्तविक खर्चमा आधारित हुनुपर्छ (दफा ८ (२) । निवेदकलाई अनुचित शुल्कका विरुद्ध पुनरावेदन गर्न पाउने हक छ (दफा ८ (३) ।

अन्त्यमा दफा ३१ को पनि उल्लेख गरिनुपर्छ, जसमा सार्वजनिक निकायबाट सूचना प्राप्त गरेको व्यक्तिले जुन उद्देश्यले सूचना लिएको हो त्यसभन्दा फरक उद्देश्यका लागि सो सूचनाको प्रयोग गर्न नपाईने भन्ने कुरा उल्लेख छ । त्यस्तै दफा ३२ (४) ले सूचनाको 'दुरुपयोग' गरेको पाइएमा रु २५,००० सम्म जरिवाना गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।

२.३.१. कारण खुलाउने आवश्यकता :

विश्लेषण :

सूचनामा पहुँचको अनुरोध प्रक्रिया राम्रो नै भए पनि दफा ७ (१) मा उल्लिखित निवेदकले सूचनाको माग गर्दा कारण खुलाउनुपर्ने आवश्यकताप्रति हाम्रो धेरै चासो रहेको छ । यो प्रावधान सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको आधारभूत मान्यतासँग बाभिएको देखिन्छ किनकि त्यो सूचना भनेको सरकारको भन्दा पनि जनताको सूचना हो र उक्त सूचना प्रकाशमा ल्याउन नहुने पर्याप्त कारण सार्वजनिक निकायसँग नभएसम्म त्यो सूचनामा पहुँच हुनुपर्छ । यथार्थमा धेरै देशका सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले निवेदकको सूचना माग गर्नुको कारण उल्लेख गर्नुपर्ने कुरा स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरेका छन् ।^५ हामी नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा पनि त्यस्तै प्रावधान थप गर्नुपर्ने सुझाव दिन्छौं ।

^५ उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, Right to Information Act of India, दफा ६(२), Federal Transparency and Access to Public Government Information Law of Mexico, दफा ४०, Freedom of the Press Act of Sweden, अध्याय २, दफा १४

(३), Promotion of Access to Information Act of South Africa, दफा ११(३)(क), Act on the Openness of Administration of the Netherlands, दफा (३)(ग) । अगाडि हेर्नुहोस्, युरोपेली परिषद्को मन्त्रीस्तरीय समिति, सिद्धान्त ५, सुझाव २ ।

यसैसँग सम्बन्धित रहेको जुन उद्देश्यले सूचना प्राप्त गरिएको हो त्यसभन्दा फरक उद्देश्यका लागि सूचनाको प्रयोग गर्न निषेध गर्ने दफा ३१ र ३२(४) लाई पनि हटाउनुपर्छ भन्ने कुरामा हाम्रो दृढ विश्वास छ ।

२.३.२. माग पेश गर्ने तरिका :

सूचनाको माग सम्बन्धित सूचना अधिकारीसमक्ष गर्नुपर्छ भन्ने बाहेक अन्य प्रक्रियागत आवश्यकताका बारेमा ऐनले केही उल्लेख गरेको छैन । यो राम्रो व्यवस्था हो किनभने यसले मागकर्तालाई अनावश्यक प्रशासनिक भ्रमेलामा पाउँदैन । तथापि केहि आधारभूत प्रश्नहरू, उदाहरणका लागि सूचनाको माग मौखिक स्वरूपमा गर्न सकिन्छ वा लिखित रूपमा नै गर्नुपर्छ, यदि त्यस्ता माग अस्पष्ट वा ज्यादै भ्रन्कटिलो किसिमको भए के गर्ने भन्नेजस्ता कुरालाई स्पष्ट पार्नु भने उपयोगी हुन्छ ।

लिखित अनुरोधमा मौखिक अनुरोधमा भन्दा केही स्पष्ट फाइदाहरू छन्, जस्तै अभिलेख गर्न, प्रतिलिपि बनाउन र अर्को विभागमा पठाउन सजिलो हुन्छ, तर लिखित अनुरोध पेस गर्नुपर्ने आवश्यकताले लेख्न असमर्थ व्यक्तिलाई गाह्रो हुन जान्छ । यदि अनुरोध साधारण छ र त्यसको सीधा उत्तर दिन सकिने खालको छ भने यो एउटा अनावश्यक औपचारिकता पनि बन्न जान्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा धेरैजसो सूचनाको हकसम्बन्धी आधुनिक कानूनहरूले या त अनुरोध मौखिकरूपमा पेस गर्ने अनुमति दिन्छन् या त निवेदक लिखित निवेदन पेस गर्न असमर्थ छ भने निवेदन लिने अधिकारीले मौखिक निवेदनलाई लिखितस्वरूप दिँदै सो निवेदनको एक प्रतिलिपि निवेदकलाई नै दिन्छन् । फ्याक्स र इमेलजस्ता विद्युतीय सञ्चारमाध्यमबाट पेस गरिएका अनुरोधहरू सामान्यतया लिखितरूपमै पेस गरिएको मानिन्छन् ।

यस सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सम्बोधन नगरेको एक समस्या भने अस्पष्ट माग वा सार्वजनिक निकायको सञ्चालनमा अनावश्यक हस्तक्षेप गर्ने मागहरूका बारेमा के गर्ने भन्ने हो । यस्ता अवस्थामा निवेदकलाई जतिसक्दो चाँडो सम्पर्क गरी, उसको निवेदनलाई स्पष्ट पार्न लगाउँदै वास्तवमा निजले

जान्न चाहेको कुरा के हो भन्ने पत्ता लगाउनु पहिलो उपाय हुन्छ। यदि यसबाट कुनै सहयोग भएन भने उक्त अनुरोधलाई तत्कालै कानुनीरूपमा अस्वीकार गर्न सकिन्छ। यदि कुनै अनुरोध सोही व्यक्तिले सो भन्दा तत्काल अगाडी गरेको अनुरोधसँग ठ्याक्कै मिल्ने किसिमको छ भने त्यसलाई पनि तत्कालै अस्वीकार गर्न सकिन्छ अथवा यदि अनुरोध गर्नुको उद्देश्य सार्वजनिक निकायको समय मात्र बर्बाद गर्नु हो भन्ने स्पष्ट छ भने त्यसलाई पनि अस्वीकार गर्न सकिन्छ। सूचनाको हकसम्बन्धी सन्धिको आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिसम्बन्धी युरोपेली महासन्धिको मस्यौदामा निम्नलिखित व्यवस्थाहरू रहेका छन्,

धारा ५-आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिका लागि अनुरोध प्रक्रिया:-

१. अनुरोध गरिएको आधिकारिक दस्तावेज पहिचान गर्ने काममा सार्वजनिक निकायले यथासम्भव निवेदकलाई सहयोग गर्नुपर्छ।

(.....)

५. आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिको अनुरोधलाई अस्वीकार गर्न सकिनेछ :

(क) यदि, सार्वजनिक निकायको सहयोगका वावजुद पनि आधिकारिक दस्तावेज पहिचानको सन्दर्भमा अनुरोध धेरै अस्पष्ट छ भने; वा

(ख) यदि अनुरोध स्पष्टरूपमा अनुचित छ भने।^९

अन्त्यमा, निवेदन दर्ता गर्दाको समयमा निवेदकले आफ्नो विस्तृत सम्पर्क विवरण दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गर्नु व्यवहारिक कारणले उपयोगी हुन सक्छ। यद्यपि यो व्यवस्था त्यस्तो सम्पर्क जानकारी माग्नेभन्दा टाढा जानु भने हुँदैन। केही देशहरूमा नाम गोप्यराखी अनुरोध पेस गर्ने अधिकार पनि स्पष्टरूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। सूचनाको हकको व्यवस्था भएको सबैभन्दा पुरानो देश स्वीडेनमा यस अधिकारलाई संवैधानिकरूपमा नै प्रत्याभूत गरिएको छ।^{१०}

^९ आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिसम्बन्धी विशेषज्ञ समूहको युरोपेली परिषद्को १६ औं बैठकको प्रतिवेदन, स्टार्सबर्ग, १९२, अक्टुबर २००७, DHSAC (२००७) ०१०, परिशिष्ट ३।

^{१०} सञ्चार स्वतन्त्रता ऐन, स्वीडेन, अध्याय २, दफा १४(३)।

२.३.३. समय-सीमा एवं माग अन्यत्र पठाउने कुरा :

यथासम्भव छिटो र जुनसुकै अवस्थामा १५ दिनभित्र सूचना उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था उपयुक्त र अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूको अभ्यासअनुरूप नै छ। जटिल सूचनाहरू माग गरिएको अवस्थामा धेरै देशहरूले एकचोटिका लागि, १५ दिन थप समय-सीमा बढाउने अनुमति दिन्छन्। यस्ता अवस्थामा सार्वजनिक निकायले निवेदकलाई लिखितरूपमा ढिलो हुनुको कारण खुलाई सो कुराको जानकारी दिनुपर्छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले यस्तो नियमको व्यवस्थाबाट फाइदा लिन सक्छ किनभने सैद्धान्तिकरूपमा केही अवस्थाहरूमा १५ दिने समय-सीमा साँच्चै नै कठोर हुनसक्छ। यदि कर्मचारीले उक्त समय-सीमाले आफूमाथि अनावश्यक जिम्मेवारी थपेको महसूस गरेमा ऐन (कार्यान्वयनमा) समस्या पर्छ।

सूचना प्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोध जुन निकायलाई पेस गरिएको हो यदि उक्त निकायसँग त्यस्तो सूचना छैन भने त्यस्तो अवस्थामा सूचना अधिकारीले निवेदकलाई सो को सूचना दिनेछन् भन्ने सामान्य व्यवस्था ऐनले गरेको छ। अनुरोध गरिएको सूचना हुँदै नभएको अवस्थामा यस्तो जवाफ उपयुक्त हुनसक्छ तर सूचना चाहीं छ तर अन्यत्र कहीं छ भने त्यस्तो अवस्थामा सूचना अधिकृतले निवेदकलाई सूचित गरेर जुन निकायले त्यो सूचना दिनसक्छ त्यही निकायमा पठाउनुपर्दछ। यस्तो अवस्थामा दोस्रो निकायले जुन दिन अनुरोध प्राप्त गरेको हो सोही दिनदेखि सूचना दिनुपर्ने समय-सीमा प्रारम्भ हुन्छ।

२.३.४. दस्तुर :

दफा ८(३) मा उल्लिखित सूचना प्राप्त गर्दा लाग्ने दस्तुर “सूचना दिँदाको वास्तविक लागत” मा आधारित हुनेछ भन्ने सिद्धान्तको हामी स्वागत गर्छौं। तर यसले लागत गणना गर्दा कस्ता लागतको गणना गरिन्छ भन्ने स्पष्ट गर्दैन। उत्कृष्ट अभ्यासहरू हेर्ने हो भने सूचनाको प्रतिलिपी तयार गर्ने र सो सूचना निवेदकसमक्ष पठाउने खर्चमात्र निवेदकलाई तिराउनुपर्छ, सूचना खोज्दाको र त्यसलाई प्रकाशमा ल्याउने कि नल्याउने भन्ने निर्णय गर्दा लागेको खर्च तिराउनु हुन्छ। उदाहरणका लागि माथि उल्लिखित आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिका लागि

युरोपेली महासन्धिको मस्यौदामा गरिएको व्यवस्था अनुसार,

दफा ७ –आधिकारिक दस्तावेज लिँदा लाग्ने दस्तुर

१. सार्वजनिक निकायको परिसरमा आधिकारीक दस्तावेज हेर्नका लागि कुनै दस्तुर लाग्नेछैन । तर यस व्यवस्थाले संग्रहालय र अभिलेखालयद्वारा प्रदान गरिने सेवाका लागि लिइने दस्तुरमा कुनै बाधा पुऱ्याउनेछैन ।
२. आधिकारिक दस्तावेजको प्रतिलिपिका लागि निवेदकबाट दस्तुर लिन सकिन्छ, जुन दस्तुर उचित हुनुपर्छ, र सूचनाको पुनरुत्पादनको वास्तविक लागत र निवेदकसमक्ष पुऱ्याउँदाको वास्तविक मूल्यभन्दा बढी हुनुहुन्न । दस्तुर सूची प्रकाशित गर्नुपर्छ ।

यो प्रावधानले पनि सूचना प्राप्तिका लागि लाग्ने केन्द्रीय शुल्क सूची पहिल्यै प्रकाशित गर्नुपर्छ भन्ने सुझाव दिएको छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा स्पष्टरूपमा यस्तो व्यवस्था उल्लेख गर्नाले जथाभावी शुल्क लिनमा रोक लगाउँछ र निवेदकले कति शुल्क तिर्नुपर्ने हो भन्ने विषयमा पहिल्यै जानकारी पाउँछ । यसले सार्वजनिक क्षेत्रमा लिइने शुल्कको विभिन्नतालाई पनि नियन्त्रण गर्छ ।

धेरैजसो सरकारले सूचनाको माग गर्दा शुल्क लगाउने कार्य आफैँमा महँगो हुने र सानो अनुरोधका लागि दस्तुर संकलन गर्नु फाइदाजनक नहुने अनुभव गरेका छन् । त्यसैले कहिलेकाहीं सुरुका ५० पृष्ठसम्म निःशुल्क दिइन्छ । त्यसका साथै, गैरसरकारी संस्था, सांसद, विश्वविद्यालय, सञ्चारमाध्यमजस्ता बाट आएका र सार्वजनिक चासोको विषयलाई प्रकाशमा ल्याउने आशयले गरिएका अनुरोधहरूमा कम शुल्क लगाउनु वा नलगाउनु राम्रो अभ्यास हुनेछ ।

सुझाव :

- सूचना प्राप्तिका लागि गरिने अनुरोधहरू लिखित नै हुनुपर्छ वा मौखिकरूपमा पनि गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरा ऐनमा स्पष्टरूपमा उल्लेख हुनुपर्छ । यदि अनुरोध लिखितरूपमै हुनुपर्ने हो भने निरक्षर वा अपाङ्ग निवेदकलाई निवेदन लिने सरकारी कर्मचारीले सहयोग गर्नुपर्छ ।

- यदि अनुरोध ज्यादै अस्पष्ट र सूचना दिन ज्यादै भन्कटिलो छ भने सार्वजनिक निकायले उक्त अनुरोधलाई स्पष्ट र छोटो बनाउन सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- यदि अनुरोध सोही व्यक्तिको भर्खरैको अनुरोधसँग पर्याप्त समानता राख्ने खालको छ, उक्त अनुरोध सार्वजनिक निकायको समय बर्बाद गर्ने आशयले गरिएको हो भन्ने स्पष्ट छ, वा निवेदकलाई सहयोग प्रदान गर्दा पनि त्यस्तो निवेदन अस्पष्ट र ज्यादै भन्कटिलो छ भने सार्वजनिक निकायलाई उक्त अनुरोध अस्वीकार गर्ने अनुमति प्रदान गरिनुपर्छ ।
- निवेदकले सम्पर्क ठेगाना र फोन नम्बर दिनुपर्ने व्यवस्था गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।
- जटिल खालको मागको सम्बन्धमा एकपटकका लागि थप १५ दिनको समय-सीमा बढाउन सकिने प्रावधान लागू गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ । यस किसिमको ढिलाइकोसम्बन्धमा ढिलो हुनुको लिखित कारणसहित निवेदकलाई सूचित गर्नुपर्दछ ।
- यदि कुनै सार्वजनिक निकायले अन्य कुनै निकायसँग रहेको सूचनाका लागि निवेदन प्राप्त गरेको छ, भने, त्यो निकाय तोकिएको समयभित्र त्यो अनुरोध वा निवेदकलाई उक्त सूचना भएको निकायमा पठाउनका लागि जिम्मेवार हुनुपर्छ ।
- सूचनाको प्रतिलिपि निकालेको र निवेदकसमक्ष पुऱ्याएसम्मको शुल्क मात्रै निवेदकसँग लिइनेछ भन्ने कुरा दफा ८ मा स्पष्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ । केन्द्रीय दस्तुर सूची अग्रिमरूपमा प्रकाशन गर्नुपर्दछ ।
- एउटा निश्चित परिमाणको सूचना जस्तै पहिलो ५० पृष्ठ निःशुल्क उपलब्ध गराउने तथा सञ्चारमाध्यम, गैरसरकारी संस्था, सांसद र विश्वविद्यालयजस्ता सार्वजनिक चासोका विषयका अनुरोधकर्ताहरूलाई न्यूनतम शुल्क लगाउने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ ।

२.४. खुलापन अभिवृद्धिका उपायहरू :

कानूनी व्यवस्था :

दफा ४ ले हरेक सार्वजनिक निकायलाई नागरिकको सूचनाको हकलाई 'सम्मान र सरंक्षण' गर्ने दायित्व प्रदान गरेको छ। दफा ४(२)(क) मा सार्वजनिक निकायले सूचना वर्गीकरण तथा अद्यावधिक गर्ने र त्यसलाई सार्वजनिक, प्रकाशन वा प्रसारण गर्नुपर्ने प्रावधान छ। दफा ५(३) ले कुनै निकायको स्वरूप, प्रकृति, काम, कर्तव्य र अधिकार, निर्णयप्रक्रियाजस्ता सक्रियतापूर्वक उपलब्ध गराउने पर्ने सूचनाको सूची उल्लेख गरेको छ,। ती सूचनाहरू कुनै पनि राष्ट्रिय भाषा वा कुनै पनि सञ्चारमाध्यमबाट प्रसारित गर्न सकिन्छ (दफा ४(३)) र ती सूचनाहरूलाई हरेक ३ महिनामा अद्यावधिक गर्नुपर्दछ (दफा ५(४))।

सूचनालाई आफ्नै सक्रियतामा प्रकाशन गर्नुका अतिरिक्त सूचनाप्राप्तिको प्रक्रियालाई 'सरल र सहज बनाउनु, आफ्ना कार्यहरू खुलारूपमा सञ्चालन गर्नु र कर्मचारीलाई उपयुक्त तालिम प्रदान गर्नु' सार्वजनिक निकायहरूको सामान्य दायित्व हो।

विश्लेषण :

सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकांश समसामयिक कानूनहरूले सार्वजनिक निकायलाई निश्चित खालका केही महत्वपूर्ण सूचनाहरू कुनै अनुरोध नआएको अवस्थामा पनि सार्वजनिक गर्ने दायित्व सुम्पेको छ। यो अभ्यासलाई नियमित खुलासा भनेर पनि कहिलेकाहीं उल्लेख गरिन्छ। धेरैलाई सूचनाप्राप्तिका लागि सार्वजनिक निकायसमक्ष मागपत्र दर्ता गर्न गाह्रो र असजिलो लाग्ने हुनाले नियमित खुलासाको व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रमुख तत्व हो। जनतालाई सरकारको क्रियाकलापमा सहभागी गराउन र सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचनाबाट फाइदा लिन सक्ने बनाउन जतिसक्दो धेरै सूचनाहरू प्रकाशित गर्नुपर्छ। यसको अर्थ के हो भने सूचना प्राप्तिका लागि व्यक्तिले अनुरोधप्रक्रियामा गइरहनु नपरोस्, जसले वास्तवमा सार्वजनिक निकायहरूको भन्फटलाई पनि

कम गर्छ। इन्टरनेटमा सूचना उपलब्ध गराईदा यो फाईदा स्पष्टरूपमा देख्न सकिन्छ।

नियमितरूपमा सूचना सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा भएका प्रावधानहरू निकै फराकिला छन् र तिनले सूचनाको हकसम्बन्धी अन्य कानूनअन्तर्गत नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्न आवश्यक धेरैजसो महत्वपूर्णखालका सूचनाहरूलाई समावेश गरेका छन्। दफा ५ (३)को सूचीमा थप सुधारका लागि सार्वजनिक निकायको निर्णय-प्रक्रियामा सहभागी हुन प्रयोग गर्न सकिने संयन्त्र वा प्रक्रियाको बारेमा पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ। जनतालाई सरकारको क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी सहभागी गराएर प्रजातन्त्रलाई बलियो बनाउनु सूचनाको हकको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य हो तर त्यसका लागि जनताले सार्वजनिक परामर्शका लागि विद्यमान अवसरहरूका बारेमा थाहा पाउनुपर्छ।

धेरैजसो देशको अनुभवले देखाएअनुसार सार्वजनिक निकायमा रहेको अभिलेखको कमजोर व्यवस्थापन प्रभावकारी सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको बाटोमा रहेको सबैभन्दा ठूलो व्यवधान हो। साथै, यो सार्वजनिक निकायको सामान्य सञ्चालनको पनि तगारो हो। त्यसैकारण अभिलेख व्यवस्थापनमा सुधार कुनै पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको एक महत्वपूर्ण लक्ष्य हुनुपर्दछ। एउटा केन्द्रीय आधिकारिक निकाय, सम्भवत राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई विभिन्न सार्वजनिक निकायहरूबाट उनिहरूको उत्कृष्ट अभ्याससम्बन्धी सूचना संकलन गर्ने र सो को आधारमा अभिलेख व्यवस्थापनसम्बन्धी अभ्यास संहिता जारी गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्नुपर्छ। त्यस संहितामा सूचनाहरूलाई कसरी संगठित गर्ने, अद्यावधिक गर्ने, नष्ट गर्ने र अन्यत्र सार्ने भन्नेजस्ता कुराहरू समावेश हुनुपर्छ।

ऐनको दफा १९ ले राष्ट्रिय सूचना आयोगले बहन गर्नुपर्ने प्रवर्धनात्मक कार्यहरूको सूची दिएको छ। आयोगले अन्य थुप्रै प्रवर्धनात्मक क्रियाकलापहरू संचालन गर्नसक्छ। सूचना राम्ररी व्यवस्थित गरिएको अवस्थामा पनि साना सार्वजनिक निकायहरूलाई सूचना प्रकाशित गर्ने दायित्व पालना गर्न गाह्रो हुन्छ। प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्वकासम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड तथा उत्कृष्ट अभ्यासको निर्देशिका प्रकाशन तथा सार्वजनिक निकायबाट आएका तात्कालिक प्रश्नहरूको उत्तर दिनेजस्ता कार्यमा सहयोग गरेर राष्ट्रिय सूचना आयोगले सार्वजनिक

निकायहरूको अप्ट्यारो कम गरिदिनसक्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको निर्देशिका प्रकाशित गरेर जनतालाई सूचनाप्राप्तिको 'सरल र सहज' उपाय प्रदान गरी सूचना खोज्न योगदान पनि दिनसक्छ । धेरै देशहरूको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले व्यवस्था गरेको यस्तो निर्देशिकामा स्पष्ट र बुझिने किसिमबाट सूचनाप्राप्तिका लागि अनुरोध दर्ता गर्ने प्रक्रिया, उक्त अनुरोधका सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कार्यवाही, नियमहरूलाई पालन नभएका अवस्थामा त्यसका विरुद्ध उजुरी गर्ने प्रक्रिया आदि उल्लेख भएको हुनुपर्छ ।

आयोगले सार्वजनिक निकायका प्रमुख एवं सूचना अधिकृतहरूलाई ऐनको कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने विषयमा तालिम सञ्चालन गर्न सक्नुका साथै, विभिन्न सञ्चारमाध्यम (रेडियो पत्रपत्रिका, टेलिभिजन, इन्टरनेट आदि) जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्न सक्छ । यदि धेरै जनतालाई यो ऐन छ भन्ने कुरा जानकारी भएन भने ऐनको प्रभावकारिता व्यापकरूपमा घट्छ ।

सुझाव :

- प्रत्येक सार्वजनिक निकायले निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिताका लागि उपलब्ध संयन्त्र र प्रक्रियासम्बन्धी विवरण प्रकाशित गर्नुपर्छ ।
- राष्ट्रिय सूचना आयोग (अथवा अन्य कुनै आधिकारिक निकाय) ले निम्नलिखित कुराहरू प्रकाशन गर्नुपर्ने प्रावधान बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।
 - विभिन्न सार्वजनिक निकायको अभ्यासमा आधारित अभिलेख व्यवस्थापनसम्बन्धी अभ्यासपुस्तिका;
 - सार्वजनिक निकायले आफैँ प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्वसंगसम्बन्धित न्यूनतम मापदण्ड तथा उत्कृष्ट अभ्याससम्बन्धी निर्देशिका;
 - सर्वसाधारणका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको प्रयोगसम्बन्धी निर्देशिका ।
- आयोगले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा निजामती

सेवाका कर्मचारीलाई तालिम र ऐनका बारेमा जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने प्रावधान बनाउनुपर्छ ।

२.५. पुनरावेदन :

कानुनी व्यवस्था :

दफा ९ र १० ले सूचनाको पहुँचमा भएको इन्कारीविरुद्धको पुनरावेदन र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको परिपालनामा देखिएको अन्य कमजारीविरुद्ध उजुरीको व्यवस्था गरेको छ । शुरुमा निवेदकले मागेको सूचना दिन पूरै वा आंशिकरूपमा इन्कार गरेको अवस्थामा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुखसमक्ष उजुरी गर्नका लागि निवेदकलाई सात दिनको म्याद प्रदान गरिएको छ । कार्यालय प्रमुखले सूचना दिने वा पहिलेकै निर्णयलाई सदर गर्ने दुवै काम गर्न सक्छ, तर त्यसको समय-सीमा भने तोकिएको छैन । (दफा ९) ।

उक्त निकायको प्रमुखको सो निर्णयप्रति सन्तुष्ट नभएका अवस्थामा निवेदकले ३५ दिनभित्र राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष पुनरावेदन दर्ता गर्नसक्छ । त्यसपछि आयोगले सम्बन्धित प्रमुख वा सूचना अधिकृतलाई आफुसमक्ष उपस्थित गराउन र उनीहरूको बयान लिनुका साथै साक्षी प्रमाण बुझ्ने, र सार्वजनिक निकायसंग रहेको सूचनाको निरीक्षण गर्ने कार्य गर्न सक्छ । आयोगले ६० दिनभित्र निर्णय दिनुपर्छ (दफा १०) । आयोगको निर्णयविरुद्ध ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ (दफा ३४) ।

सार्वजनिक निकायका प्रमुख वा सूचना अधिकृतले सूचनाको मागलाई सही ढंगले अगाडि बढाएको नपाइएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले क्षतिपूर्ति र अन्य उपचार दिलाउन सक्ने व्यवस्था दफा ३२ र ३३ ले गरेको छ । आयोगले दोषीमाथि विभागीय कारवाहीका लागि सम्बन्धित निकायलाई पत्राचार गर्न सक्छ वा सम्बन्धित दोषीलाई रु. २५०००/- सम्म जरिवाना गर्नसक्छ । सूचना प्रदान गर्ने कार्यमा ढिलाई गरिएको पाइएमा प्रति दिन रु २०० जरिवाना लाग्ने व्यवस्था छ भने आयोगको निर्णय कार्यान्वयन नगरेको पाइएमा रु. १०,०००/- जरिवाना लाग्छ ।

सूचना प्राप्तिको अनुरोधपर सार्वजनिक निकायले गलत प्रक्रिया चलाएका कारण निवेदकलाई कुनै हानी भएको भए सो अवस्थामा निजले तीन महिनाभित्र आयोग समक्ष क्षतिपूर्तिको लागि उजुरी दिन सक्नेछ। जाँच पडतालपश्चात् आयोगले निवेदकलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप उचित रकम प्रदान गर्न सक्नेछ।

दफा ११-१८ ले राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना र गठन प्रक्रियाको बारेमा व्यवस्था गरेको छ। आयोगमा एकजना प्रमुख सूचना आयुक्त र अन्य दुईजना सूचना आयुक्त रहन्छन्, जसलाई सरकारले एक समितीको सिफारिसका आधारमा नियुक्त गर्दछ। सो समितिमा संसदको सभामुख अध्यक्ष हुन्छन् भने सूचना तथा सञ्चारमन्त्री र नेपाल पत्रकार महासंघका सभापति सदस्यका रूपमा रहन्छन्। दफा ११ (१)-(४)।

आयोगको सदस्य हुनका लागि स्नातक वा सोसरह उत्तीर्ण गरी सम्बन्धित क्षेत्रमा कम्तीमा १५ वर्षको अनुभव हासिल गरेको नेपाली नागरिक हुनुपर्दछ (दफा १२)। नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतद्वारा दोषी ठहरिएका, सरकारी र सार्वजनिक संस्थानमा कार्यरत र कुनै राजनीतिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरू आयोगको सदस्य हुन अयोग्य ठहरिन्छन् (दफा १३)। आयुक्तहरूको नाम सिफारिस गर्दा यथासम्भव 'समावेशी सिद्धान्त'को अवलम्बन गर्नुपर्दछ र कम्तीमा एकजना महिला सदस्य समेटिनुपर्दछ (दफा ११ (४) र (५)।

आयोगका सदस्यहरूको पदावधि ५ वर्षको हुनेछ। सोहि पदमा पुनः नियुक्ती हुन सक्दैन तर सूचना आयुक्तलाई प्रमुख सूचना आयुक्तका रूपमा पुनः नियुक्त गर्न सकिन्छ (दफा १४)। कार्यकाल समाप्त भएमा, सदस्यको मृत्यु भएमा, ६५ वर्ष उमेर नाघेमा वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी गतिविधिमा संलग्न भई दोषी ठहर भएमा आयोगको सदस्यको पद रिक्त हुनेछ। (दफा १५)। कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएको वा इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको ठहराई सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धी संसदीय समितिका दुई तिहाइ बहुमतले उक्त सदस्यलाई हटाउन सक्नेछ। सम्बन्धित सदस्यलाई समितिसमक्ष आफ्नो आफ्नो कुरा राख्ने अधिकार हुनेछ (दफा १६)। ऐनमा सदस्यहरूको पारिश्रमिक तोकिएको छैन, दफा १७ मा 'तोकिएबमोजिम हुनेछ' मात्र भनी उल्लेख गरिएको छ।

दफा १९ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकेको छ। यो व्यवस्थाअन्तर्गत सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका विवरण र सूचनाहरू निरीक्षण र अध्ययन गर्ने, सार्वजनिक निकायलाई सूचना सार्वजनिक गर्न आदेश दिने, सूचना प्रदान गर्न समय तालिका प्रदान गर्ने कार्यहरू पर्दछन्। आयोगको लागि बजेटको व्यवस्था सरकारले गर्छ (दफा २३)। आयोगले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्नुपर्छ र प्रत्येक वर्ष संसदसमक्ष सो प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ (दफा २५)।

२.५.१. उजुरी प्रक्रिया :

विश्लेषण :

माथि उल्लेख गरिएभैँ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सूचनाप्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोध सार्वजनिक निकायले सुनुवाई नगरेमा त्यसविरुद्ध उजुरी गर्नु अगाडि निवेदकले सार्वजनिक निकायको प्रमुखबाट पुनर्विचार होस् भन्ने चाहन्छ। यस्तो विषय धेरै देशहरूमा पाइन्छ। यसका धेरै फाइदाहरू छन्। यसले आयोगमा अनावश्यक उजुरी पर्नबाट रोक्न मद्दत गर्दछ। तर अर्कोतिर यो व्यवस्था सूचना उपलब्ध गराउने कार्यमा नियतवश ढिलाइ गर्न सार्वजनिक निकायको साधनको रूपमा पनि प्रयोग हुनसक्छ। त्यसकारण यस्तो दुरुपयोगलाई न्युन गराउन उक्त निकायका प्रमुखले यति दिनभित्र निर्णय लिनैपर्छ भनेर समयसीमा तोक्न हामी सुभावा दिन्छौं।

सूचना अधिकृतले सूचना नदिएको, सूचना दिन अस्वीकार गरेको, आंशिक सूचना उपलब्ध गराएको, गलत सूचना दिएको अथवा सरोकारवाला निवेदकलाई सूचना दिन अस्वीकार गरेको आदि थुप्रै अवस्थाहरूमा निवेदकले सार्वजनिक निकायको प्रमुखसमक्ष उजुरी गर्न पाउँछ (दफा ९(१))। यी सकारात्मक नियमहरू हुन् तर अरू पनि यस्ता अवस्थाहरू छन् जसमा उजुरी गर्न अनुमति दिइन्छ। जस्तै— अनुरोध गरिएको ढाँचामा सूचना नदिनु, विना कुनै कारण छिटो सूचना उपलब्ध नगराउनु, दफा ७ (२) र ७ (५) को उल्लंघन गर्नु, अनावश्यक शुल्क लिनु (माथि अध्याय २,३,४ मा छलफल गरिसकिएको छ कि निवेदकले दस्तुर

महंगो भएमा आयोगमा उजुरी गर्न सक्छ तर सार्वजनिक निकायको प्रमुखलाई सक्दैन। यी अवस्थाहरूलाई उजुरी गर्न सकिने थप अवस्थाका रूपमा सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ। अथवा सूचना प्राप्तिका लागि गरिएको अनुरोधमा ऐनबमोजिम कार्यवाही नभएको अवस्थामा निवेदकले उजुरी गर्न सक्छ भन्ने उल्लेख गर्दै ऐनमा संशोधन गर्न सकिन्छ।

अन्त्यमा उजुरी दर्ताका लागि दिइएको ७ दिने म्याद अनावश्यकरूपमा साँगुरो देखिन्छ। सूचना तत्कालै चाहिएको अवस्थामा धेरै निवेदकले छोटो अवधिभित्रै उजुरी दर्ता गर्लान् तर उजुरी १४ वा २१ दिनपछि किन स्वीकार नगर्ने भन्ने कुराको कुनै उचित कारण उल्लेख गरिएको छैन।

२.५.२. पुनरावेदन प्रक्रिया र उपचार :

यदि सार्वजनिक निकायको प्रमुखसमक्ष दिइएको उजुरीबाट सन्तोषजनक निष्कर्ष निस्किएन भने निवेदकले राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष पुनरावेदन गर्न सक्नेछ। हाम्रो विचारमा यस्तो पुनरावेदन गर्ने आधारहरू पनि सुरु उजुरीकैसरह नै हो।

ऐनले राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई साक्षि, प्रमाण बुझ्ने, सार्वजनिक निकायहरूमा रहेको सूचना निरीक्षण गर्ने लगायतका केही अधिकारहरू उल्लेख गरेको भएता पनि पुनरावेदन सुन्ने प्रक्रियाका बारेमा भने केही उल्लेख गरेको छैन। दफा १० (५) मा उक्त प्रक्रिया 'तोकिएबमोजिम हुनेछ' भन्ने सामान्य व्यवस्था मात्र गरिएको छ। साँच्चै भन्ने हो भने प्रक्रियागत नियमहरू आयोग आफैले निक्यौल गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यद्यपि दुईवटा महत्वपूर्ण कुराहरू भने ऐनमा नै उल्लेख गर्नुपर्छ, ती हुन्- पहिलो, पुनरावेदनका क्रममा आयोगको अगाडि दुवै पक्षले प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अधिकार र दोस्रो, सत्यता प्रमाणित गर्ने जिम्मा। खुलापनको अनुमानका आधारमा प्रमाणको भार हमेसा सार्वजनिक निकायमाथि नै रहनुपर्दछ।

सूचनाप्राप्तिको अनुरोधलाई अनुचित ढंगले व्यवहार गरिएको अवस्थामा सम्बन्धित निकायलाई जरिवाना गर्ने र यस्तो अनुचित प्रक्रियाका कारण घाटा

बेहोर्नु परेको भए निवेदकलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न निर्देशन दिने आयोगको अधिकारको हामी स्वागत गर्छौं।

२.५.३. राष्ट्रिय सूचना आयोग :

राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना एउटा प्रशंसनीय काम हो र यसले नेपालमा सूचनाको हकको प्रभावकारी संरक्षणमा मद्दत गर्नेछ। विश्वका धेरैजसो देशहरूको अनुभवले के देखाएका छन् भने स्वतन्त्र सूचना आयोगहरू सूचनाको हकको प्रभावकारी संरक्षणका लागि अदालतका लागि आवश्यक परिपूरक निकाय हुन्। तिनीहरूले सूचनाको उपलब्धिका सम्बन्धमा विशिष्ट दक्षता विकास गर्न सक्छन्। तिनीहरूले पुनरावेदनलाई पनि छिटो र अदालतमा लाग्नेभन्दा कम खर्चमा सम्पादन गर्न सक्छन्, ताकी तिनीहरू साधारण जनताका लागि बढी पहुँचयोग्य बन्न सक्नु। सूचना आयोगहरू सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन र चेतना अभिवृद्धिमा सहयोग पुग्ने विभिन्न क्रियाकलापहरू सम्पादन गर्नमा सक्षम हुन्छन्।

जनताको विश्वास जित्नका लागि सूचना आयोग सरकारबाट वास्तवमै स्वतन्त्र हुनुपर्छ किनभने यसले सरकारका क्रियाकलापहरूको निरीक्षण गर्ने हो। यस सन्दर्भमा नेपालको राष्ट्रिय सूचना आयोगको नियुक्ति प्रक्रिया र स्वरूपप्रति हाम्रो केही चासो रहेको छ।

सिफारिस समितिमा दुईजना अधिकारीहरूका साथ नागरिक समाजका एकजना मात्र प्रतिनिधि रहेको छ, र ति दुवै अधिकारीहरूले एउटै राजनीतिक दलको प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने अवस्था पनि हुनसक्छ। नेपाल पत्रकार महासंघका अध्यक्षका रूपमा कम्तीमा एक जना नागरिक समाजको प्रतिनिधित्व हुनु केही सकारात्मक कुरा हो तर यो स्वतन्त्ररूपमा निर्णय लिनका लागि पर्याप्त छैन। नियुक्ति प्रक्रियाकै सन्दर्भमा भन्नुपर्दा कुनै पनि सार्वजनिक सहभागिताको अभावमा त्यहाँ पारदर्शिता अभाव छ। जनसाधारणलाई उम्मेदवार मनोनयनको प्रदान गरेर वा उम्मेदवारहरूको छनौट सूचीमाथि टिप्पणी गर्न दिएर यसलाई सच्याउन सकिन्छ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले आयोगको आर्थिक स्वतन्त्रताका लागि बलियो सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्छ। सरकारी अनुदान सरकारको दबाव लागू गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग हुन सक्छ, त्यसैले सरकारको अनुदान सहयोगमा मात्र निर्भर रहनुभन्दा आयोगले आफ्नो बजेट आफैँ विनियोजन गर्नुपर्छ र त्यसलाई संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ। ऐनले आयोगका सदस्यहरूको पारिश्रमिक विद्यमान निजामती सेवा वा न्यायसेवासँग मेल खाने गरी उचितरूपमा तोक्यो आयोगको निर्णय गराइमा प्रभाव पार्ने कुनै पनि सम्भावनालाई हटाउनुपर्छ।

अन्त्यमा, आयोगको सेवाका लागि आवश्यक योग्यताको व्यवस्था उपयुक्त छ। यद्यपि, हाम्रो विचारमा दफा १३ मा रहेको अग्राह्यताको नियम नियुक्तिपछि पनि सदस्यको पूरा कार्यकालभरि निरन्तर लागू हुनुपर्छ। उस्तै प्रकारको सरकारी सेवामा गएमा वा राजनीतिक पदमा निर्वाचित भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई आयोगको सदस्यबाट हटाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ। वर्तमान ऐनमा नसमेटेको तर असक्षमताका आधारहरूअन्तर्गत राखिनुपर्ने अर्को एक अवस्था छ। यदि लामो समयसम्मको विरामीका कारण कुनै सदस्य आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न असमर्थ छ भने त्यस्तो सदस्यलाई साधारण प्रक्रियाबाट हटाउन सम्भव हुनुपर्छ।

सुझाव :

- दफा ९ मा सार्वजनिक निकायका प्रमुखले उजुरीको जवाफ दिनैपर्ने समय-सीमा तोकिएको हुनुपर्छ।
- सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनअनुरूप निवेदनमा काम नभएका अवस्थामा निवेदकलाई उजुरीको अधिकार हुनुपर्छ। दफा ९ मा सूचीकृत अवस्थाहरूका अतिरिक्त आफूले अनुरोध गरेको स्वरूपमा सूचना नदिएका अवस्थामा, विना कुनै विश्वसनीय कारण सूचना दिन अस्वीकार गरेका अवस्थामा वा ज्यादा दस्तुर लिएका अवस्थामा उजुरी वा पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ।
- दफा ९ (१) मा रहेको उजुरी दर्ता गर्ने म्याद ७ दिनबाट बढाएर कम्तीमा २१ दिन पुऱ्याउनुपर्छ।

- राष्ट्रिय सूचना आयोगले कुनै उजुरीमाथि छानवीन गरेको अवस्थामा दुवै पक्षलाई प्रतिनिधित्वको अधिकार रहने र सूचना सार्वजनिक गर्न अस्वीकार गर्नुको कारण पुष्टि गर्ने प्रमाणको भार सार्वजनिक निकायमा रहने कुरा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले स्पष्ट पार्नुपर्छ।
- आयोगको सदस्य छनौट गर्ने जिम्मा कि त संसदलाई दिनुपर्छ, जसले आफ्नो सदस्यसंख्याको दुईतिहाइ मतको आधारमा सदस्यहरू छनौट गर्नुपर्छ वा आयोगको सदस्य मनोनयन समितिमा बढीभन्दा बढी नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्दै सिफारिस समितिको क्षेत्र फराकिलो बनाउने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्छ।
- नियुक्ति प्रक्रिया खुला र सहभागितात्मक ढाँचामा सम्पादन गर्नुपर्छ र जनसाधारणलाई पनि उम्मेदवार मनोनयनको अवसर प्रदान गर्नुपर्छ।
- आयोगले आफ्नो बजेट आफैँ विनियोजन गर्नुपर्छ र त्यसलाई संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ। आयोगका सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त हुनुपर्छ।
- दफा १३ मा रहेको अग्राह्यताको नियम आयोगको सदस्यमा नियुक्त भएपछि पनि निरन्तर लागू भइरहनुपर्छ। दफा १६ मा रहेको पदबाट हटाइन सक्नेसम्बन्धी प्रावधानमा 'कुनै विरामीका कारण आफ्नो पदीय दायित्व निर्वाह गर्न असमर्थ भएमा' भन्ने आधार थप गर्नुपर्छ।

२.६. असल नियतले गरेको कार्यको बचाउ :

कानुनी व्यवस्था :

यस ऐनले असल नियतले सूचना प्रकाशमा ल्याउने कामलाई दुईप्रकारको संरक्षण प्रदान गरेको छ। पहिलो, दफा ३६ मा असल नियतले सूचना प्रवाह गरेकोमा सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीमाथि कुनै अभियोग लगाईदैन र सजाय पनि गरिदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, जुन सूचनालाई दफा ३ ले व्यवस्था गरेबमोजिम अपवादका आधारमा गोप्य राख्नुपर्ने सूचना प्रवाह गरेको अवस्थामा यदि त्यस्तो कार्य असल नियतबाट

गरेको हो भने कुनै राष्ट्रसेवकमाथि उजुरी लाग्ने छैन ।

दोस्रो, दफा २९ ले सूचनादाताहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्दछ । यसले प्रचलित कानूनविपरित भइरहेको कुनै कुराको सूचना दिनु वा सम्भाव्य भ्रष्टाचार र अनियमिततासम्बन्धी सूचना प्रदान गर्नु सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरूको कर्तव्य हो भन्ने कुरा स्विकार गरेको छ । परिच्छेद ३ को व्यवस्थाले सूचनादातालाई कुनै हानी पुऱ्याउन वा सजाय गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ भने परिच्छेद ४ ले यदि त्यस्ता सूचनादातालाई सजाय गरियो भने त्यसविरुद्ध आयोगसमक्ष उजुरी दिने र क्षतिपूर्तिको माग गर्ने अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ ।

विश्लेषण :

बचाउका यी दुई उपायहरूको हामी पूर्ण समर्थन गर्छौं । असल मनसायबाट गरिएको सूचनाको सार्वजनिकीकरणका लागि कर्मचारीलाई दण्डित गरिँदैन भन्ने प्रत्याभूतिले सूचना प्राप्तिका लागि गरिएका अनुरोधहरूलाई अनावश्यकरूपमा आफुलाई सजिलो पार्नेतर्फ मोड्नुको सट्टा सन्तुलित ढङ्गले कार्यप्रक्रियामा लगिन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्दछ ।

सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था कुनै पनि प्रभावकारी सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको एक महत्वपूर्ण भाग हो । दफा २९ लाई दुई तरिकाबाट सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । पहिलो, प्रवाह गरिएको सूचना पर्याप्त मात्रामा साँचो हो भन्ने विश्वासमा, असल मनसायबाट प्रवाह गरिएको अवस्थामा मात्र त्यस्तो संरक्षण लागू हुनुपर्छ, किनकी सरकारी कर्मचारीले अन्य व्यक्तिलाई दोष लगाउनका लागि मात्र पनि नियतवश सूचना प्रकाशमा ल्याएको अवस्था पनि हुनसक्छ । दोस्रो, सूचनादातालाई भ्रष्टाचार र अनियमिततासम्बन्धी सूचना प्रकाशमा ल्याएको अवस्थामा मात्रै संरक्षण प्रदान नगरी सामान्यतया सार्वजनिक हितविरुद्ध गम्भीर खतरा उत्पन्न गर्ने, उदाहरणका लागि, जनस्वास्थ्य, सुरक्षा, वा वातावरणीय खतराको सूचना सार्वजनिक गरेका अवस्थामा पनि संरक्षण प्रदान गरिनुपर्दछ ।

सुझाव :

- दफा २९ मा व्यवस्था भएको सूचनादाताको संरक्षण असल मनसायले र उक्त सूचना वास्तवमा साँचो हो भन्ने विश्वासका आधारमा सूचना प्रवाह गरेको अवस्थामा मात्र लागू हुने हुनुपर्छ ।
- भ्रष्टाचार र अनियमितताका अतिरिक्त जनस्वास्थ्य, सुरक्षा, र वातावरणीय खतरा जस्ता सार्वजनिक हितमा गम्भीर असर पार्नेखालका सूचना प्रवाहमा पनि सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था लागू हुनुपर्छ ।

सुम्पेको छ ।^{१२}

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र^{१३} को धारा १९ ले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई “सूचनाको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने अधिकार” को रूपमा परिभाषित गर्दछ। अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको समान किसिमको प्रत्याभूति मुलभूत संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार महासन्धी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी^{१४}, को धारा १९ का साथै तीनवटा क्षेत्रीय मानवअधिकारसम्बन्धी सन्धीहरू- मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धी^{१५}, मानवअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी महासन्धी^{१६} र मानवअधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धी^{१७} मा पनि रहेका छन् ।

३. सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू

सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई प्रजातान्त्रिक समाजका लागि र अन्य आधारभूत मानवअधिकारको अनुभूतिमा यसले खेल्ने भूमिकाका लागि लामो समयदेखि निकै महत्वपूर्ण मानवअधिकारको रूपमा मान्यता दिइएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले साधारणसभाको पहिलो बैठकमा नै वृहत अर्थमा सूचनाको स्वतन्त्र प्रवाहसम्बन्धी प्रस्ताव पारित गरेको थियो। उक्त प्रस्तावमा भनिएको छ-

“सूचनाको स्वतन्त्रता आधारभूत मानव अधिकार हो र संयुक्त राष्ट्रसंघले प्रतिबद्धता जनाएका अन्य सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरूको मुख्य कडी हो ।”^{११}

संयुक्त राष्ट्रसंघका निकायहरूले सूचनाको हकलाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको एक भागका रूपमा पटक-पटक स्विकारेका छन्। विचार तथा अभिव्यक्तिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदकले सन् १९८८ मा घोषणा गरेअनुसार,

“सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने अधिकारले राज्यलाई सूचनामाथिको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र त्यसमा पनि खासगरी कुनै पनि प्रकारको सूचना भण्डारण गर्ने तथा पुनः प्राप्त गर्ने प्रणालीमा राखिएको सूचनामाथिको पहुँच सुनिश्चित गर्ने सकारात्मक जिम्मेवारी

सन् २००० मा सूचनाको हकको विषयवस्तुका सम्बन्धमा विशेष प्रतिवेदकले यसप्रकारको विस्तृत टिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन् -

- सार्वजनिक निकायमा सूचना सार्वजनिक गर्ने दायित्व रहेको हुन्छ भने प्रत्येक व्यक्तिलाई सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार रहेको हुन्छ। सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायसँग रहेको जुनसुकै स्वरूप र साधनमा सुरक्षित गरिएका सम्पूर्ण विवरणहरू भन्ने बुझिन्छ।
- सूचनाको स्वतन्त्रता भन्नाले सार्वजनिक निकायहरूले आफ्ना कार्यहरू र जनतालाई असर गर्ने नीति र निर्णयजस्ता जनचासोका सूचनाहरू व्यापकरूपमा प्रकाशित गर्ने र सम्प्रेषण गर्ने भन्ने कुरालाई बुझाउँछ।

^{११} प्रस्ताव ५९(१), १४ डिसेम्बर १९४६ ।

^{१२} विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, २८ जनवरी १९९८, विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र संवर्द्धन, UN Doc. E/CN.4/1998/40, अनुच्छेद १४ ।

^{१३} संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाको प्रस्ताव, 217A(III), १० डिसेम्बर १९४८ ।

^{१४} संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाको प्रस्ताव, 2200A(XXI), १६ डिसेम्बर १९६६, लागू मिति दृघ मार्च १९७६ ।

^{१५} ४ नोभेम्बर १९५० मा ग्रहण, E.T.S.No.5, लागू मिति ३ सेप्टेम्बर १९५३ ।

^{१६} २६ जुन १९८१ मा केन्याको नैरोबीमा ग्रहण, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev.5, 21 I.L.M. 58 (19820), लागू मिति २१ अक्टुबर १९८६ ।

^{१७} २२ नोभेम्बर १९६९ मा कोस्टारिकाको सान जोसेमा ग्रहण, O.A.S. सम्झौता श्रृंखला नं ३६, ११४४ U.N.T.S. १२३, लागू मिति १८ जुलाई १९७८ ।

- सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानूनले कम्तीमा पनि सार्वजनिक शिक्षा र सूचनामा जनताको पहुँच हुन्छ भन्ने कुराको जानकारी प्रवाह गर्नुपर्ने प्रावधान समेटेको हुनुपर्छ । उक्त कानूनले सरकारमा रहेको गोप्यताको संस्कारसम्बन्धी समस्या सम्बोधन गर्ने पर्याप्त संयन्त्रहरूको व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ ।
- सूचना सार्वजनिक गर्न अस्वीकार गर्ने कुरा सरकारको इज्जत बचाउने उद्देश्यले वा सरकारले गरेको गल्ती जोगाउने उद्देश्यले गरिनुहुन्न । सार्वजनिक गर्न नहुने वैधानिक हितहरूको पूर्ण सूची कानूनले प्रदान गर्नुपर्छ र अपवादलाई साँघुरो बनाउनुपर्छ जसले गर्दा कानूनद्वारा संरक्षित वैधानिक हितहरूमा खलल नपर्ने सूचना सामग्रीहरू अपवादमा समावेश हुनबाट रोक्न सकियोस् ।
- सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायले जनताको सूचनाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने खुला र पहुँचयोग्य आन्तरिक प्रणालीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनका लागि समय-सीमा हुनुपर्छ र सो अनुरोध अस्वीकार भएमा त्यसको लिखित कारण निवेदकलाई दिइने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने शुल्क त्यति महँगो हुनुहुन्न जसले नागरिकको सूचना पाउने इच्छालाई रोकोस् र कानूनको आशय नै नकारात्मक बनोस् ।
- सरकारी निकायका सम्पूर्ण बैठकहरू जनताका लागि खुला हुन्छन् भन्ने अवधारणा कानूनले स्थापित गर्नुपर्छ ।
- सम्भव भएसम्म अन्य कानूनहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनका प्रावधानहरूसँग मेल खाने गरी व्याख्या गरिनुपर्छ । सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानूनमा प्रदान गरिएको अपवादको व्यवस्था निश्चित हुनुपर्छ र त्यसलाई विस्तार गर्ने ठाउँ अन्य कानूनलाई दिनुहुँदैन ।
- फौजदारी कसुर वा बेइमानीपूर्ण कार्य गरेको, कानुनी उत्तरदायित्व निर्वाहमा विफलता नगरेको, भ्रष्टाचार र बेइमानी गरेको, सार्वजनिक निकायको

प्रशासनमा गम्भीर विफलता निम्त्याएको, न्यायको दुरुपयोग गरेकोजस्ता सूचना सार्वजनिक गर्ने व्यक्तिलाई कुनै पनि कानुनी, प्रशासनिक र रोजगारीसँग सम्बन्धित दण्डबाट बचाउनुपर्छ^{१५} ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषदद्वारा निजको विचारहरूको स्वागत भएको थियो^{१६} ।

सन् २००४ को डिसेम्बरमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका लागि कार्यादेशप्राप्त तीन निकाय- विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदक, युरोपमा सहयोग र सुरक्षासम्बन्धी संस्थाका सञ्चार स्वतन्त्रता सम्बन्धी प्रतिनिधि र अमेरिकीराज्यहरूको संगठनको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले संयुक्त घोषणा जारी गरे जसमा निम्नलिखित कुराहरू समावेश थियो:-

“सार्वजनिक निकायसँग रहेका सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार आधारभूत मानवअधिकार हो, जसलाई राष्ट्रियस्तरमा अधिकतम खुलापनको सिद्धान्तमा आधारित हुँदै केही निश्चित अपवादका अवस्थामा बाहेक सबै सूचना पहुँचयोग्य हुन् भन्ने व्यवस्था गर्ने विशेष कानून (उदाहरणका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन) का माध्यमबाट लागू गरिनुपर्छ”^{१७} ।

मानवअधिकारको रक्षाका लागि यी तीनैवटा क्षेत्रीय प्रणालीमा सूचनाको हकलाई स्पष्टसँग मान्यता प्रदान गरिएको छ । युरोपका लागि सन् २००२ मा युरोपेली परिषद्को मन्त्रीस्तरीय समितिले आधिकारिक दस्तावेज प्राप्तिसम्बन्धी सिफारिसलाई पारित गर्‍यो^{१८} । त्यसअर्न्तगतको तेस्रो सिद्धान्तले निम्नलिखित व्यवस्था गरेको छ :

^{१५} विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, १८ जनवरी १९९८, विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र संवर्धन, UN Doc. E/CN.4/2000/63, १८ जनवरी २०००, अनुच्छेद ४४ ।

^{१६} प्रस्ताव 2000/38, २० अप्रिल २०००, अनुच्छेद २ ।

^{१७} हेर्नुहोस्, <http://www.cidh.org/Relatoria/showarticle.asp?artID=319&IID=1>.

^{१८} सिफारिस नं. (२००२)२, फेब्रुअरी २१, २००० मा ग्रहण ।

“सदस्य राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिलाई सार्वजनिक निकायसँग रहेका आधिकारिक दस्तावेजहरूमा पहुँच प्रत्याभूत गर्नुपर्छ । यो नियम राष्ट्रियतालगायत कुनै पनि भेदभाव विना लागू हुनुपर्छ ।”

युरोपेली परिषद्को आधिकारिक दस्तावेजप्राप्तिसम्बन्धी विशेषज्ञ समूह हाल सूचनाको हकको क्षेत्रमा एउटा बाध्यात्मक सन्धिको निर्माण गर्दैछ ।

अन्तरअमेरिकी प्रणालीभित्र सन् २००० को अक्टोबरमा मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी आयोगले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासम्बन्धी सिद्धान्तको अन्तरअमेरिकी घोषणा अनुमोदन गर्‍यो^{२२} । उक्त दस्तावेजले सूचनाको हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र मौलिक हककारूपमा अत्यन्त स्पष्टसँग मान्यता प्रदान गरेको छ,

४. राज्यसँग रहेका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार हरेक व्यक्तिको मौलिक हक हो । उक्त हकको पूर्ण अभ्यासको प्रत्याभूति गराउनु राज्यको जिम्मेवारी हो । यो सिद्धान्तले ज्यादै थोरै अपवादजनक अवस्थालाई अनुमती दिन्छ र त्यस्ता अपवाद प्रजातान्त्रिक समाजमा राष्ट्रिय सुरक्षालाई चुनौती दिने वास्तविक र सम्भावित खतराको अवस्थामा लागू हुने गरी कानूनद्वारा पहिले नै स्थापित गरिएको हुनुपर्छ ।

सन् २००६ को सेप्टेम्बर १९ को एक महत्वपूर्ण निर्णयमा मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी अदालतले सार्वजनिक निकायसँग रहेका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार मानवअधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि (ACHR) अन्तर्गत व्यवस्थित अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता अधिकारअन्तर्गत पर्ने उल्लेख गर्‍यो ।

७७. प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यहरूका सम्बन्धमा हेर्दा, अदालतको विचारमा सूचना खोज्ने र प्राप्त गर्ने अधिकारलाई स्पष्टसँग प्रत्याभूत गर्दै महासन्धिको धारा १३ ले महासन्धिमा रहेका

प्रतिबन्धको व्यवस्था अन्तर्गत मान्यताप्राप्त अपवादहरू बाहेक राज्यको नियन्त्रणमा रहेका सूचनाहरू प्राप्त गर्नका लागि अनुरोध गर्न सक्ने हरेक व्यक्तिको अधिकारलाई सुरक्षित गर्दछ । फलतः उक्त धाराले माथि भनिएका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने व्यक्तिको अधिकार र उक्त सूचनालाई व्यक्तिले बुझ्ने स्वरूपमा प्रदान गर्ने वा राज्यले सूचनामाथिको पहुँच सीमित गर्न सक्ने केही निश्चित अवस्थामा त्यसको चित्त बुझ्दो कारण बताउनुपर्ने राज्यको सकारात्मक उत्तरदायित्व समावेश हुन्छ ।^{२३}

सन् २००३ मा मानव तथा व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी आयोगले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको सिद्धान्तसम्बन्धी घोषणा पारित गर्‍यो ।^{२४} उक्त घोषणाको चौथो सिद्धान्तमा उल्लेख भएअनुसार,

१. सार्वजनिक निकायले सूचनाहरू आफ्ना लागि राखेका हुँदैनन् । ती निकाय त खाली सार्वजनिक हितको संरक्षणकर्ताका रूपमा मात्र रहेका हुन्छन् र कानूनमा व्यवस्था गरिएको स्पष्टरूपमा परिभाषित नियमअन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई ती सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ ।

सार्वजनिक निकायसँग रहेका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार मौलिक अधिकार हो भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय सहमति विगत दश वर्षमा विश्वव्यापी रूपमा कानूनको संख्यामा भएको उच्च वृद्धिले प्रतिबिम्बित गर्दछ । भर्खरै सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू गरेका देशहरूमा पूर्वी र केन्द्रीय युरोपका अधिकांश देशका साथै भारत, इजरायल, जमैका, जापान, मेक्सिको, पाकिस्तान, पेरु, दक्षिण अफ्रिका, दक्षिण कोरिया, थाइल्याण्ड, ट्रिनिदाद एण्ड टोबागो र वेलायत पर्दछन् । यी देशहरूका साथै यसभन्दा केही समय अगाडी सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू गर्ने स्वीडेन, संयुक्त राज्य अमेरिका, फिनल्याण्ड, निदरल्याण्ड, अष्ट्रेलिया र क्यानाडा

^{२३} Claude Reyes and Others v.Chile, १९ सेप्टेम्बर २००६, CNo.151, अनुच्छेद ७७ (अन्तरअमेरिकी मानवअधिकार अदालत) ।

^{२४} ३२औं अधिवेशनमा ग्रहण, १७२३ अक्टोबर २००२ ।

^{२२} १०८ औं नियमित अधिवेशन, १९ अक्टोबर २००० ।

जस्ता देशहरू गरी सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकार लागू गर्ने राष्ट्रहरूको संख्या ७० भन्दा बढी पुगिसकेको छ। युरोपेली संघ, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास नियोग, विश्व बैंकजस्ता अन्तरसरकारी निकायहरूले पनि सूचनाको हकसम्बन्धी नीति अवलम्बन गरेका छन्।

अनुसूची

सूचनाको हकसम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन - २०६४

प्रस्तावना: राज्यका काम-कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल प्रभाव असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

“व्यवस्थापिका-संसदले” यो ऐन बनाएको छ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:** (१) यस ऐनको नाम “सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४” रहेको छ।
- (२) यो ऐन प्रमाणिकरण भएको मितिबाट तीसौं दिनमा प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-

- (क) “सार्वजनिक निकाय” भन्नाले देहायबमोजिमका निकाय वा संस्था सम्भन्नुपर्छ:-
- (१) संविधानअन्तर्गतका निकाय;
- (२) ऐनद्वारा स्थापित निकाय;
- (३) नेपाल सरकारद्वारा गठित निकाय;
- (४) कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवा प्रदायक सङ्गठित संस्था वा प्रतिष्ठान;
- (५) प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भएका राजनीतिक दल तथा संगठन;
- (६) नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको वा अनुदानमा सञ्चालित वा नेपाल सरकारको अनुदान प्राप्त संगठित संस्था;
- (७) नेपाल सरकार वा कानूनद्वारा स्थापित निकायले कुनै सम्झौता गरी गठन गरेको सङ्गठित संस्था;
- (८) प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा नेपाल सरकार वा विदेशी राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ/संस्थाबाट रकम प्राप्त गरेर सञ्चालन भएका गैर-सरकारी संघ/संस्थाहरू;
- (९) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक निकाय भनि तोकेका अन्य निकाय वा संस्था ।
- (ख) “सूचना” भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाइ वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत सामग्री वा जानकारी सम्भन्नुपर्छ ।
- (ग) “सार्वजनिक महत्व” भन्नाले सार्वजनिक सरोकारको विषय सम्भन्नुपर्छ ।
- (घ) “लिखत” भन्नाले लिपिबद्ध भएको जुनसुकै किसिमको लिखत सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले कुनै यन्त्रको माध्यमबाट संकलन वा अद्यावधिक गरिएको वा मुद्रित वा पुनः प्रस्तुत गर्न सकिने श्रव्य-दृश्य सामग्री समेतलाई जनाउँछ ।
- (ङ) “सूचनाको हक” भन्नाले सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको काम-कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने

सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भइरहेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमूना लिने वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्र मार्फत प्राप्त गर्ने अधिकारसमेतलाई जनाउँछ ।

- (च) “सूचना अधिकारी” भन्नाले दफा ६ बमोजिम तोकिएको व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ ।
- (छ) “प्रमुख” भन्नाले सार्वजनिक निकायको प्रमुख सम्भन्नुपर्छ ।
- (ज) “आयोग” भन्नाले दफा ११ बमोजिमको राष्ट्रिय सूचना आयोग सम्भन्नुपर्छ ।
- (झ) “प्रमुख सूचना आयुक्त” भन्नाले दफा ११ बमोजिम नियुक्त व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ ।
- (ञ) “सूचना आयुक्त” भन्नाले दफा ११ बमोजिम नियुक्त व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ ।
- (ट) “तोकिएको” वा “तोकिएबमोजिम” भन्नाले यस ऐनअन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिएबमोजिम सम्भन्नुपर्छ ।

परिच्छेद- २

सूचनाको हक र सूचना प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था

३. सूचनाको हक हुने : (१) प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधिनमा रही सूचनाको हक हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुनेछ ।
- (३) उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखीएको भए तापनि सार्वजनिक निकायमा रहेको देहायको विषय सम्बन्धी सूचना प्रवाह गरिनेछैन :-
- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने;
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने;
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रीक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा

वैङ्गिड वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने;

- (घ) विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्षरूपमा खलल पार्ने;
- (ङ) व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने ।

तर त्यसरी सूचना प्रवाह नर्गनु पर्ने उचित र प्रयाप्त कारण भएकोमा बाहेक यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्व वाट सार्वजनिक निकाय पन्छिन पाउनेछैन ।

- (४) सार्वजनिक निकायको अभिलेखमा यस ऐनबमोजिम प्रवाह गर्न मिल्ने र नमिल्ने सूचना भए सूचना अधिकारीले प्रवाह गर्न मिल्ने सूचना छुट्याएर निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

४. सार्वजनिक निकायको दायित्व: (१) प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु/गराउनुपर्नेछ ।

- (२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि देहायका काम गर्नु सार्वजनिक निकायको दायित्व हुनेछ:-

- (क) सूचना वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने;
- (ख) सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने;
- (ग) आफ्नो काम कारवाही खुला र पारदर्शी रूपमा गर्ने;
- (घ) आफ्नो कर्मचारीको लागि उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने ।

- (३) सार्वजनिक निकायले उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम सूचना सार्वजनिक, प्रकाशन वा प्रसारण गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा आमसञ्चारका माध्यमबाट गर्न सक्नेछ ।

५. सूचनाको अद्यावधिक र प्रकाशन :

- (१) सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गरी राख्नुपर्नेछ ।
- (२) सार्वजनिक निकायले सम्भव भएसम्म यो ऐन लागू हुनुभन्दा कम्तीमा बीस

वर्ष अधिसम्मका आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना उपदफा (१) बमोजिम अद्यावधिक गर्नु/गराउनुपर्नेछ ।

- (३) सार्वजनिक निकायले सो निकायसँग सम्बन्धित देहायका सूचना सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्नेछ-

- (क) निकायको स्वरूप र प्रकृति;
- (ख) निकायको काम, कर्तव्य र अधिकार;
- (ग) निकायमा रहने कर्मचारी संख्या र कार्य विवरण;
- (घ) निकायबाट प्रदान गरिने सेवा;
- (ङ) सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी;
- (च) सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि;
- (छ) निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी;
- (ज) निर्णयउपर उजुरी सुन्ने अधिकारी;
- (झ) सम्पादन गरेको कामको विवरण;
- (ञ) सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद;
- (ट) ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची;
- (ठ) आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोवारसम्बन्धी अद्यावधिक विवरण;
- (ड) तोकिए बमोजिमका अन्य विवरण ।

- (४) सार्वजनिक निकायले उपदफा (३) बमोजिमको सूचना यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीन महिनाभित्र र त्यसपछि प्रत्येक तीन महिनामा अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्नुपर्नेछ ।

६. सूचना अधिकारीको व्यवस्था:

- (१) सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनका लागि प्रमुखले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना नियमितरूपमा सूचना अधिकारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (३) सार्वजनिक निकायले सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको निमित्त आवश्यकतानुसार

सूचना शाखाको व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

७. सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधि:

- (१) यस ऐनबमोजिम कुनै सूचना प्राप्त गर्न चाहने नेपाली नागरिकले त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्नुपर्ने कारण खुलाई सम्बन्धित सूचना अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएमा सूचना अधिकारीले तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने प्रकृतिको सूचना भए तत्काल र तत्काल उपलब्ध गराउन नसकिने प्रकृतिको सूचना भए निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम तत्काल सूचना उपलब्ध गराउन नसकिने भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारणसहितको जानकारी तुरुन्त निवेदकलाई गराउनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सूचना अधिकारीले कुनै व्यक्तिको जीउ ज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित सूचना माग गरेको रहेछ भने त्यस्तो सूचना माग गरेको चौबीस घण्टाभित्र निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (५) सूचना अधिकारीले निवेदकद्वारा माग भएको सूचना सम्भव भएसम्म माग भएको स्वरूपमा नै उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (६) उपदफा (५) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निवेदकले माग गरेको स्वरूपमा सूचना उपलब्ध गराउँदा सूचनाको स्रोत विग्रने, भत्कने वा नष्ट हुने सम्भावना भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारण खोली उपयुक्त स्वरूपमा निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।
- (७) कुनै व्यक्तिले उपदफा (१) बमोजिम कुनै लिखत, सामाग्री वा काम कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्नको लागि निवेदन दिएको भए सूचना अधिकारीले निवेदकलाई त्यस्तो लिखत, सामग्री वा काम-कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकनको निमित्त मुनासिव समय उपलब्ध गराउनेछ ।
- (८) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त भएको निवेदन जाँचबूझ गर्दा निवेदकले माग गरेको सूचना आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित नदेखिएमा सूचना अधिकारीले

सो कुराको जानकारी तुरुन्त निवेदकलाई दिनुपर्नेछ ।

८. सूचना वापत लाग्ने दस्तुर:

- (१) दफा (७) बमोजिम सूचना माग गर्दा निवेदकले तोकिएबमोजिमको दस्तुर सम्बन्धित निकायमा बुझाउनुपर्नेछ ।
तर कुनै सूचनाको सन्दर्भमा प्रचलित कानूनमा छुट्टै दस्तुरको व्यवस्था रहेकोमा सोही बमोजिम हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम दस्तुर तोक्दा सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने वास्तविक लागतको आधारमा तोकिएको छ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम तोकिएको दस्तुर लागतभन्दा बढी भएको लागेमा सम्बन्धित व्यक्तिले आयोगसमक्ष उजुरी दिन सक्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम परेको उजुरी जाँचबूझ गर्दा उपदफा (२) विपरीत दस्तुर तोकेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो दस्तुर पुनरावलोकन गर्न आदेश दिनसक्नेछ ।

९. उजुरी दिन सक्ने :

- (१) सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा, सूचना दिन अस्वीकार गरेमा, आंशिकरूपमा सूचना उपलब्ध गराएमा वा गलत सूचना दिएमा वा सरोकारवाला होइन भनी सूचना नदिएमा सम्बन्धित व्यक्तिले त्यसरी सूचना नपाएको वा आंशिकरूपमा सूचना पाएको मितिले सात दिनभित्र प्रमुखसमक्ष उजुरी दिनसक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त उजुरी जाँचबूझ गर्दा सूचना नदिएको वा आंशिकरूपमा सूचना दिएको वा गलत सूचना दिएको देखिएमा प्रमुखले निवेदकद्वारा माग भए बमोजिमको सूचना उपलब्ध गराउन सूचना अधिकारीलाई आदेश दिनेछ र त्यसरी आदेश भएमा सूचना अधिकारीले सम्बन्धित निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम जाँचबूझ गर्दा सूचना अधिकारीले जानी-जानी वा बद्नियतपूर्वक सूचना नदिएको, सूचना दिन अस्वीकार गरेको वा आंशिकरूपमा सूचना दिएको वा गलत सूचना दिएको देखिएमा प्रमुखले त्यस्तो सूचना

अधिकारीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम विभागीय कारवाही गर्न सक्नेछ ।

- (४) उपदफा (२) बमोजिम जाँचबूझ गर्दा सूचना दिन नमिल्ने देखिएमा प्रमुखले सोही व्यहोराको निर्णय गरी सोको कारणसहितको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्नेछ ।

१०. पुनरावेदन दिन सक्ने :

- (१) दफा (९) को उपदफा (४) बमोजिम प्रमुखले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझे व्यक्तिले त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको मितिले पैंतीस दिनभित्र आयोगसमक्ष पुनरावेदन दिन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त भएको पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्दा आयोगले सम्बन्धित प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराई बयान गराउन, कुनै लिखत पेश गर्न लगाउन, सो सम्बन्धमा साक्षी प्रमाण बुझ्न वा सार्वजनिक निकायबाट कुनै लिखतको नक्कल माग गर्न सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्दा आयोगले देहायबमोजिम गर्न सक्नेछ :-
- (क) पुनरावेदनको व्यहोरा मुनासिव देखिएमा समयवाधि तोकी पुनरावेदकलाई विनाशुल्क सूचना उपलब्ध गराउनु भनी सम्बन्धित प्रमुखको नाममा आदेश गर्न;
- (ख) पुनरावेदन निरर्थक देखिएमा पुनरावेदन खारेज गर्न ।
- (४) आयोगले पुनरावेदन परेको साठी दिनभित्र सो पुनरावेदनको सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गरी अन्तिम निर्णय गर्नुपर्नेछ ।
- (५) आयोगले यस दफाबमोजिम पुनरावेदनको कारवाही गर्दा अपनाउनुपर्ने अन्य कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद - ३

आयोगसम्बन्धी व्यवस्था

११. आयोगसम्बन्धी व्यवस्था:

- (१) सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्ने कामका लागि एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहनेछ ।
- (२) आयोगका प्रमुख सूचना आयुक्त र अन्य दुई जना सूचना आयुक्तहरू रहनेछन् ।
- (३) प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्न देहायबमोजिमको एक समिति रहनेछ :-
- (क) सभामुख - अध्यक्ष
- (ख) सूचना तथा सञ्चारमन्त्री वा राज्यमन्त्री - सदस्य
- (ग) सभापति, नेपाल पत्रकार महासंघ - सदस्य
- (४) उपदफा (३) बमोजिमको समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको नियुक्ति गर्नेछ र त्यसरी नियुक्ति गर्दा कम्तीमा एक जना महिला समावेश हुनेगरी नियुक्ति गर्नुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिमको समितिले प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा सम्भव भएसम्म समावेशी सिद्धान्तको अनुसरण गर्नेछ ।
- (६) उपदफा (३) बमोजिम नियुक्तिको सिफारिस गर्दा अपनाउने कार्यविधि सिफारिस समिति आफैँले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।

१२. योग्यता: प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदमा नियुक्ति हुन देहायबमोजिमको योग्यता पुगेको हुनुपर्नेछ :-

- (क) नेपाली नागरिक;
- (ख) मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट कम्तीमा स्नातकोपाधि हासिल गरेका; र
- (ग) आमसञ्चार, कानून न्याय, सार्वजनिक प्रशासन, सूचना प्रविधि वा व्यवस्थापनको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेका ।

१३. **अयोग्यता:** देहायको व्यक्ति प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदमा नियुक्त हुन अयोग्य हुनेछ :-

- (क) दफा १२ बमोजिमको योग्यता नभएको;
- (ख) नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसूरमा अदालतबाट दोषी ठहरी सजाय पाएको;
- (ग) सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको बहालवाला कर्मचारी;
- (घ) कुनै राजनैतिक पदमा बहाल रहेको; र
- (ङ) प्रचलित कानूनबमोजिम नियुक्तिको लागि अयोग्य भएको ।

१४. **पदावधि:**

- (१) प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदावधि पाँच वर्षको हुनेछ र निज सो पदमा पुनः नियुक्त हुन सक्ने छैन ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सो उपदफामा लेखिएको पदावधिको अधीनमा रही सूचना आयुक्त प्रमुख सूचना आयुक्तको पदमा नियुक्त हुन सक्नेछ ।
- (३) आयोगको प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तहरूको पदावधि समाप्त हुनुभन्दा एक महिना अगाडि नै दफा ११ को उपदफा (३) बमोजिमको सिफारिस समितिले नयाँ नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नुपर्नेछ ।

१५. **पद रिक्त हुने:** देहाएका अवस्थामा प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पद रिक्त भएको मानिनेछ :-

- (क) निजको मृत्यू भएमा,
- (ख) निजको उमेर पैसङ्गी वर्ष पूरा भएमा;
- (ग) निजले प्रधानमन्त्रीसमक्ष राजीनामा दिएमा;
- (घ) निजको पदावधि पूरा भएमा;
- (ङ) निज नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसूरमा अदालतबाट दोषी ठहरिएमा; वा
- (च) निजलाई दफा १६ बमोजिम आफ्नो पदबाट हटाइएमा ।

१६. **पदबाट हटाउन सक्ने :** व्यवस्थापिका-संसदको सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित समितिको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको कम्तीमा दुई तिहाई सदस्य उपस्थित भई बसेको बैठकको दुई तिहाई बहुमतबाट कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएको वा इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदिय कर्तव्यको पालना नगरेको आधारमा पदमा रहिरहनु उपयुक्त छैन भनि निर्णय भएको प्रस्ताव व्यवस्थापिका-संसदको बैठकबाट पारीत भएमा त्यस्तो प्रमुख सूचना आयुक्त वा सूचना आयुक्त पदबाट हट्ने छ ।

तर त्यस्तो आरोप लागेको प्रमुख सूचना आयुक्त वा सूचना आयुक्तलाई आफ्नो सफाई पेश गर्न मुनासिब माफिकको मौकाबाट वञ्चित गरिनेछैन ।

१७. **सेवा शर्तसम्बन्धी व्यवस्था:** प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पारिश्रमिक, सेवा शर्त र सुविधासम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

१८. **शपथ:** आफ्नो कार्यभार समाल्नुअघि प्रमुख सूचना आयुक्तले प्रधानमन्त्री र सूचना आयुक्तले प्रमुख सूचना आयुक्त समक्ष अनुसूचीबमोजिमको ढाँचामा शपथ ग्रहण गर्नुपर्नेछ ।

१९. **आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार :** यस ऐनमा अन्यत्र उल्लेखित काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ:-

- (क) सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनासम्बन्धी अभिलेख, लिखत तथा अन्य सामाग्रीको अध्ययन तथा अवलोकन गर्ने;
- (ख) त्यस्तो निकायमा रहेको अभिलेख, लिखत वा अन्य सामाग्रीसम्बन्धी सूचना सूचिकृत गरी मिलाई राख्न आदेश दिने;
- (ग) नागरिकको जानकारीको लागि सूचना सार्वजनिक गर्न सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई आदेश दिने;
- (घ) समय किटान गरी निवेदकले माग गरेको सूचना दिन सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई आदेश दिने;
- (ङ) यस ऐनबमोजिमको दायित्व पालना गर्न गराउन सम्बन्धित पक्षलाई आदेश दिने;
- (च) नेपाल सरकार तथा सूचना सञ्चारसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूलाई सूचनाको हकको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आवश्यक सुझाव दिने वा

सिफारिस गर्ने; र

(छ) सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने अन्य उपयुक्त आदेश दिने ।

२०. **अधिकार प्रत्यायोजन:** आयोगले आफ्नो दफा ९ बमोजिम पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकारवाहेकका अन्य काम , कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रमुख सूचना आयुक्त, वा सूचना आयुक्त वा कुनै निकाय वा अधिकारीलाई तोकिएको शर्तको अधिनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्न पाउने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

२१. **आयोगको कार्यालय :** आयोगको केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौं उपत्यकामा रहनेछ र आयोगले आवश्यकताअनुसार नेपालका विभिन्न स्थानमा आफ्नो कार्यालय खोल्न सक्नेछ ।

२२. **आयोगको कर्मचारी:**

(१) आयोगमा आवश्यक संख्यामा कर्मचारीहरू रहनेछन् ।

(२) आयोगलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी नेपाल सरकारले व्यवस्था गर्नेछ ।

२३. **आयोगको खर्च:**

(१) आयोगको लागि आवश्यक खर्चको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्नेछ ।

(२) आयोगले आफूलाई आवश्यक पर्ने वित्तिय स्रोत नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति लिएर अन्य क्षेत्रबाट पनि प्राप्त गर्न सक्नेछ ।

२४. **आयोगलाई सहयोग गर्नुपर्ने :** सार्वजनिक निकायले आयोगको काम-कारवाहीमा सहयोग गर्नुपर्नेछ ।

२५. **वार्षिक प्रतिवेदन:**

(१) आयोगले प्रत्येक वर्ष आफूले गरेका काम-कारवाहीको वार्षिक प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत् व्यवस्थापिका-संसद मा प्रस्तुत गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको प्रतिवेदन आयोगले सर्वसाधारणको जानकारीको लागि सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन गर्नेछ ।

२६. **नेपाल सरकारसँग सम्पर्क :** आयोगले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क राख्दा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमार्फत् राख्नुपर्नेछ ।

परिच्छेद-४

सूचनाको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था

२७. **सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्था :**

(१) सार्वजनिक निकायमा रहेका दफा ३ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित सूचनाको संरक्षण गर्नका लागि नीतिगत रूपमा सूचनाको वर्गीकरण गर्न देहायबमोजिमको एक समिति रहनेछ :

(क) नेपाल सरकारको मुख्य सचिव : अध्यक्ष

(ख) सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव : सदस्य

(ग) कार्यालय प्रमुख वा अध्यक्षले तोकेको सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञ : सदस्य

(२) उपदफा (१) अन्तर्गतको समितिले सूचनाको वर्गीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि दफा ३ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित सूचना कति वर्षसम्म गोप्य राख्नुपर्ने हो सोको अवधि र संरक्षण गर्ने तरिकासमेतका बारेमा निश्चित मापदण्ड निर्धारण गरी सोको जानकारी आयोगलाई दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम समितिले गरेको वर्गीकरणमा चित्त नबुझेको व्यक्तिले त्यस्तो सूचना सार्वजनिक हुनुपर्ने भनी आयोगमा पुनरावलोकनको लागि निवेदन दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम परेको निवेदन उपर आयोगले पुनरावलोकन गर्दा सो सूचना गोप्य राख्नुपर्ने नदेखिएमा सार्वजनिक गर्न आदेश दिनेछ ।

(५) उपदफा (२) बमोजिम वर्गीकरण गरिएको सूचना त्यस्तो सूचनाको प्रकृतिअनुसार बढीमा तीस वर्षको अवधिसम्म गोप्य राख्न सकिनेछ ।

(६) उपदफा (५) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी गोप्य राख्नुपर्ने

सूचना गोप्य राखीराख्नु पर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा समितिले प्रत्येक दशवर्षमा पुनरावलोकन गर्नेछ ।

- (७) उपदफा (६) बमोजिम पुनरावलोकन गर्दा त्यस्तो सूचना थप अवधिसम्मको लागि गोप्य राखीराख्नुपर्ने भएमा त्यसरी गोप्य रहनुपर्ने अवधि खुलाई सो अवधिसम्म गोप्य राख्ने गरी र गोप्य राख्नु नपर्ने भएमा गोप्य राख्नु नपर्ने गरी वर्गीकरण गर्न सक्नेछ ।

२८. सूचनाको संरक्षण:

- (१) सार्वजनिक निकायले आफूसमक्ष रहेका व्यक्तिगत प्रकृतिका सूचनाहरू अनधिकृत प्रकाशन र प्रसारण नहुने गरी संरक्षण गरी राख्नुपर्नेछ ।
- (२) सार्वजनिक निकायमा रहेका व्यक्तिगत सूचनाहरू देहायको अवस्थामा बाहेक सम्बन्धित व्यक्तिको लिखित सहमति बिना प्रयोग गर्न हुँदैन :-
- (क) कुनै व्यक्तिको जीवन वा सर्वसाधारणको स्वास्थ्य वा सुरक्षामा रहेको गम्भीर खतरा निवारण गर्ने सम्बन्धमा;
- (ख) प्रचलित कानून बमोजिम प्रकट गर्नुपर्ने विषय भएमा; र
- (ग) भ्रष्टाचारको नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा ।

२९. सूचनादाताको संरक्षण :

- (१) सार्वजनिक निकायमा भएको वा भइरहेको वा हुन सक्ने भ्रष्टाचार, अनियमितता, प्रचलित कानूनबमोजिम अपराध मानिने कुनै कार्यको सूचना दिनु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्व हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम सूचना दिने सूचनादाताको पहिचान गोप्य राख्नु सूचना प्राप्तकर्ताको कर्तव्य हुनेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम सूचना दिएको कारणले त्यस्तो सूचनादातालाई पदबाट मुक्त गर्न वा कुनै किसिमको कानुनी दायित्व बहन गराउने गरी सजाय गरिने वा हानि नोक्सानी पुऱ्याउन पाइनेछैन ।
- (४) उपदफा (३) विपरीत हुनेगरी सूचनादातालाई सजाय गरेमा वा हानी-नोक्सानी पुऱ्याएमा सूचनादाताले सो निर्णय बदर गराउन क्षतिपूर्तिको मागसहितको उजुरी आयोगमा गर्न सक्नेछ ।

- (५) आयोगले उपदफा (४) बमोजिम परेको उजुरीमा जाँचबूझ गर्दा सूचनादातालाई पदमुक्त गरेको भए त्यस्तो निर्णय बदर गर्न र सूचनादातालाई कुनै नोक्सानी पुगेको रहेछ भने क्षतिपूर्ति भराउनसमेत आदेश दिनसक्नेछ ।

३०. व्यक्तिगत सूचना उपलब्ध गराउने:

- (१) कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक निकायमा बहाल रहँदा सार्वजनिक पदसँग सम्बन्धित विषयको सूचना माग गरेमा त्यस्तो निकायले माग भएबमोजिम सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (२) कुनै सरोकारवाला व्यक्तिले सार्वजनिक निकायमा रहेका आफूसँग सम्बन्धित विषयको सूचना माग गरेमा निजलाई सो सूचना उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम सूचना माग गर्ने प्राप्त गर्ने कार्यविधि दफा ७ मा उल्लेख भएबमोजिम हुनेछ ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम सूचना लिँदा दफा ८ बमोजिमको दस्तुर लाग्नेछ ।

३१. सूचनाको दुरुपयोग गर्न नहुने:

- (१) कुनै पनि व्यक्तिले सार्वजनिक निकायबाट प्राप्त गरेको सूचना जुन प्रयोजनको लागि प्राप्त गरेको हो सोही प्रयोजनको लागि प्रयोग नगरी दुरुपयोग गर्नु हुँदैन ।
- (२) उपदफा (१) विपरीत कुनै व्यक्तिले सूचनाको दुरुपयोग गरेमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले सो सम्बन्धमा आयोग समक्ष उजुरी गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद - ५

सजाय तथा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था

३२. सजाय

- (१) सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले मुनासिव कारण बिना सूचना नदिएको वा दिन इन्कार गरेको, आंशिकरूपमा वा गलत

सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई एक हजारदेखि पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारी विभागीय कारवाही हुने पदमा रहेको भए निजलाई विभागीय सजायको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ ।

- (२) सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले समयमा दिनुपर्ने सूचना विना कारण समयमा उपलब्ध नगराई ढिलाई गरेमा जति दिन ढिलाई गरेको हो प्रति दिन दुईसय रुपैयाँको दरले निजलाई जरिवाना हुनेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम आयोगबाट विभागीय कारवाहीको लागि लेखी आएमा सार्वजनिक निकायले तीन महिनाभित्र त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई विभागीय कारवाही गरी सोको जानकारी आयोगलाई दिनुपर्नेछ ।
- (४) कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक निकायबाट प्राप्त गरेको सूचना जुन प्रयोजनको निमित्त प्राप्त गरेको हो सोही प्रयोजनका लागि प्रयोग नगरी दुरुपयोग गरेको देखिएमा आयोगले सूचनाको दुरुपयोगको गम्भीरता हेरी त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँच हजारदेखि पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।
- (५) आयोगले यस ऐनबमोजिम गरेको निर्णय वा दिएको आदेश पालना नगर्ने व्यक्तिलाई आयोगले दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

३३. क्षतिपूर्ति:

- (१) सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले यस ऐनबमोजिम सूचना नदिएको, दिन इन्कार गरेको, आंशिकरूपमा वा गलत सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको कारणले कुनै व्यक्तिलाई हानी-नोक्सानी पर्न गएमा त्यस्तो व्यक्तिले सूचना नपाएको, आंशिक रूपमा वा गलत सूचना पाएको वा सूचना नष्ट गरेको मितिले तीन महिनाभित्र आयोग समक्ष क्षतिपूर्तिका लागि निवेदन दिन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त निवेदन जाँचबूझ गर्दा मुनासिव देखिएमा आयोगले निवेदकलाई पर्न गएको वास्तविक हानी-नोक्सानीलाई विचार गरी मुनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति सम्बन्धित निकायबाट भराई दिन सक्नेछ ।

३४. पुनरावेदन: दफा (३२) बमोजिम आयोगले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझे व्यक्तिले

त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको मितिले पैंतीस दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद - ६

विविध

३५. सूचना सच्याउन सकिने:

- (१) सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै विषयको सूचना गलत छ भन्ने कुरा कुनै व्यक्तिलाई लागेमा त्यस्तो व्यक्तिले सो सूचना सच्याउनको लागि आवश्यक प्रमाणसहित सम्बन्धित प्रमुख समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएमा प्रमुखले सो सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबूझ गर्नेछ र त्यसरी जाँचबूझ गर्दा आफ्नो निकायमा रहेको सूचना गलत भएको देखिएमा निवेदन परेको सात दिनभित्र त्यस्तो सूचना सच्याई सोको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्नेछ ।

३६. असल नियतले गरेको कामको बचाउ : यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रमुख वा सूचना अधिकारीले सूचना प्रवाह गर्ने सम्बन्धमा असल नियतले गरेको काम-कारवाहीको सम्बन्धमा निजउपर कुनै प्रकारको मुद्दा चलाइने र निजलाई कुनै सजाय गरिनेछैन ।

३७. यसै ऐनबमोजिम हुने : यस ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐनबमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानूनबमोजिम हुनेछ ।

३८. नियम बनाउने अधिकार : यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आयोगसँग परामर्श गरी आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ ।

अनुसूची

(दफा १८ साग सम्बन्धित)

शपथ

म.....मुलुक र जनताप्रति पूर्ण बफादार रही सत्य निष्ठापूर्वक प्रतिज्ञा गर्छु / ईश्वरको नाममा शपथ लिन्छु कि नेपालको राजकीय सत्ता र सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा मात्र निहित रहनुपर्ने भनि जनताद्वारा जनआन्दोलनमार्फत अभिव्यक्त भावनालाई उच्च सम्मान गर्दै मुलुकको संविधान र कानून प्रति निष्ठावान् रही आफूले ग्रहण गरेको प्रमुख सूचना आयुक्त / सूचना आयुक्त पदको जिम्मेवारी र कर्तव्य कसैको डर, मोलाहिजा, पक्षपात, द्वेष वा लोभमा नपरी नागरिकको सुसूचित हुने हकको सम्मान गर्दै सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी प्रचलन र कार्यान्वयन गर्न क्रियाशील रहनेछु ।

मिति :-

हस्ताक्षर